

"Əsli-Kərəm" Dastanı

Və Alban Mədəniyyəti

**Bakı – 2007, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Folklor
İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur**

**E.İ.Heydərov. «Əsli-Kərəm» dastanı və alban mədəniyyəti,
Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2007, -208 səh. İSBN 5-8066-1334-1**

REDAKTORU

- Nizami CƏFƏROV, filologiya elmləri doktoru, professor,
AMEA-nın müxbir üzvü

RƏYÇİLƏR

- Paşa ƏFƏNDİYEV, filologiya elmləri doktoru, professor;
- Seyfəddin QƏNİYEV, filologiya elmləri doktoru, professor.

I FƏSİL

«ƏSLİ-KƏRƏM» DASTANININ VARIANT FƏRQLƏRİ VƏ DASTAN HAQDA MÖVCUD BAXIŞLAR

«Əsli-Kərəm» dastanı tədqiqatlarda

Azərbaycan xalqının çoxəsrlik mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissələrindən biri folklor, yaxud ağız ədəbiyyatıdır. Müxtəlif tarixi səbəblərlə əlaqədar olaraq yazılı mənbələrin azlığı ucbatından qədim tariximizin və mədəniyyətimizin bir sıra problemləri bu mənbələrdə qaranlıqda olduqları halda şifahi ədəbiyyatımızın janrları, xüsusi ilə dastanlarımız bu və ya digər dərəcədə bu tarixi həqiqətləri özlərində saxlamışlar.

Azərbaycan ağız ədəbiyyatında dastanlar mühüm yer tutur. Dastan haqda tədqiqatçılarımız müxtəlif fikirlər söyləmiş və ağız ədəbiyyatımızın bu janrını yüksək qiymətləndirmişlər. Bu baxımdan folklorşünas alim H.İsmayılovun da fikirləri maraq

doğurur. Tipoloji ədəbi hadisə kimi «dastan» IX-XI əsrlərdə formalaşmışdır.

Məlum olduğu kimi «dastan» sözü hadisə, əhvalat, təsvir, tərif, tərcümeyi-hal, bəzən də tarix kimi mənalarda işlənmiş, sonralar isə hekayətnamələr adlandırılmışdır. «Dədə Qorqud Kitabı»nda bu, məlum olduğu kimi «boy» adlanır. Aşıqlar, onların dinləyiciləri isə buna «nağıl» adı vermişlər. Aşıq üçün dastan yaradıcılığı xüsusi əhəmiyyəti olan bir hadisədir. Xalq içərisində aşığın necə sənətkar olmasını qiymətləndirməkdə onun «dastan ehtiyatının» xüsusi rolu olmuşdur(15).

Məlumdur ki, dastanların yaradıcıları ozanlar, aşıqlar olmuşlar. Azərbaycan folklorşünaslığında ozanın aşığa çevrilməsi problemi, epos-dastan yaradıcılığı və nəticədə qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarının yaranması kifayət qədər araşdırılmışdır. Bir sıra folklorşünas tədqiqatçılarımız bu barədə müxtəlif fikirlər söyləmiş və onların hər biri bu məsələni orijinal fikirləri ilə qabartmağa çalışmışlar. Bu baxımdan ozan-aşıq tandemi maraqlıdır. Türk eposçuluğunun yaradıcıları olmuş ozanlar türk

xalqlarının çoxəsrlik qəhrəmanlıq tarixini böyük məhəbbətlə tərənnüm edərək nəsildən-nəslə ötürmüşlər. Eyni ilə Azərbaycan ozanları da bədii formalarda tariximizin müxtəlif dövrlərini, xalqımızın qəhrəmanlıq tarixini əks etdirmişlər.

Oğuz qəhrəmanlıq eposunda ozan özü virtuoz ifaçı olmaqla döyüş havaları və yallı rəqsləri yaratmışdır. Ozan mahir bir impravizator olub, özünəməxsus yaradıcı tərzdə impravizə edərək, həm ifa edir, həm oxuyur, həm də oynayır. Göründüyü kimi, o sinkretizmi ilə fərqlənirdi. İncəsənətin bir neçə növünü özündə cəmləşdirib, onu yüksək professional səviyyədə ifadə etmiş olan ozan əsl xalq musiqiçisi olmuşdur.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, ozan-aşıq ənənəsinin Azərbaycanda qədim tarixi vardır. V əsr tarixçisi Moisey Xorenli Naxçıvanın Qolban mahalında (indiki Ordubad rayonunda) yaşayan midiyalıların mahnılarından türk dilində olan bir misranı ermənicə yazılışda vermişdir. Məclisdə oxuyan, çalan, oynayanın «avarsi» adlandırıldığını qeyd etmişdir(16). Bu söz Orxon-Yenisey abidələrində «əbir» «dövrə vuran» mənasındadır(17).

Çox maraqlıdır ki, bu söz dilimizdə indiyədək «aparıcı», məclisi idarə edən formasında qalmışdır. Aşıq sözünün yaranmasını tədqiqatçılarımız müxtəlif cür izah edirlər. Bu sözü ən çox ərəbcədən dilimizə daxil olan «aşiq», «eşq» sözü ilə bağlayırlar. Ancaq Ozan – aşiq sənətinin qədimliyini nəzərə alsaq, bu sözün ərəb mənbəyindən qaynaqlanması bir az şübhəli görünür. Bu xalqda ozan-aşıq sənətinin olmaması, bu sənətin türklərə məxsusluğu bu şübhələri bir qədər də dərinləşdirir. Fikrimizcə, ozan-aşıq sözünün etimologiyasını oğuzlarda axtarmaq lazımdır. XX əsrin əvvəllərində Peterburq Universitetinin professoru B.A.Turayev yazırdı: E.ə. VII əsrdə şimaldan gələn böyük bir xalq bütün Asiyayı dəhşətə gətirdi. Müqəddəslər onları Allahın qəzəbi, dağıdıcı qüvvəsi hesab edirdilər. Bunları tarixi mənbələr Aşkuz adlandırırdı. Hansı ki, Bibliyada onlar Aşkenaz kimi xatırlanır. Aşkuzlar burada Skif dövlətini yaratdılar(18). Son zamanlar aparılan tarixi tədqiqatlar skiflərin türklərə məxsusluğunu sübuta yetirmişdir. Bunu elə skiflərə verilən Aşkuz adı da onların oğuzkökənli olmasını düşünməyə əsas

verir. Fikrimizcə, bu Aşkuzlar Oğuzların ulu əcdadları idi və oğuzların saza, sözə olan inamı, məhəbbəti o fikrə gəlməyə əsas verir ki, Aşıq sözünün etimologiyası Aşkuz ilə bağlı olmuşdur. Biz belə düşünürük ki, aşıq sənətinin, aşıq şeirinin bu xalqa, yəni Aşkuzlara və ya oğuzlara məxsusluğu bu sənətin ifaçılarına Aşıq adı verilməsinə səbəb olmuşdur.

Qədim azərbaycanlılar sözə, söz sənətinə, bu sənətin müxtəlif çalarlarını üzə çıxardan və onu məharətlə qopuzda ifa edən ozana böyük hörmət bəsləmişlər. Dədə Qorqud əslində Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda yaşamış oğuzların tarixini və ictimai həyatını bədii formada dastanlarda əks etdirmiş ozandır. Ona görə bir sıra tədqiqatçılar doğru olaraq «Dədə Qorqud» eposunu həm də tarixi mənbə hesab edirlər. Xalqımız içərisində «haqq aşığı» və «aşiq gördüyünü çağırar» ifadələri vardır, yəni ozan, aşıq yalnız həqiqəti deyir. Dastanlarda tarixi həqiqətlərin əks olunması fikri də buna əsaslanır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında Dədə Qorqudun qopuzu da müqəddəsdir. Məhz Dədə Qorqudun qopuzu, xalqımızın

qəhrəmanlıq və məhəbbət dolu həyatı, təmiz mənəvi dəyərləri məhəbbət dastanlarını yaratdı. Ona görə qəhrəmanlar həm də əli sazlı «haqq aşiq»ləri və «haqq aşığı»larıdır. Ölümü tanımayan ölümsüz haqq aşığı ilk rüşələrini ozan repertuarlarında atsa da, ən böyük zirvəyə aşiq sənətində çatmışdır. «Haqq aşiqi» və ya «haqq aşığı» ifadəsi ağız ədəbiyyatımızın hələ tam açılmamış sirlərindəndir. «Haqq aşığı» Dədə Qorqud sirrinin yeni təzahür formasıdır. Dədə Qorqud hər şeyi öncədən xəbər verən bilici, ozan olduğu kimi, haqq aşığı da sevgilisinə, özünə qarşı yönəlmiş hiylə dolu sirləri qabaqcadan duyan aşiq-şairdir. Folklorşünas alim M.Qasımlı «haqq aşığı» barəsində yazır:

«Folklor yaddaşı və yazılı qaynaqlar göstərir ki, «haqq aşığı» – istedad vergisi olan sənətkardır. Ona aşıqlıq haqq-ilahi tərəfindən vergi kimi verilmişdir. Bədahətən çalıb-çağırmaq, sinədən söz söyləmək, müşkül mətləbləri yüngül eləməyə qadir olmaq «haqq aşığı»nın əsas əlamətləridir. Haqq aşıqlarının ilham mənbəyi ilahi-qudsal (müqəddəs) aləm olduğu üçün onları heç kəs bağlaya bilmir. Bu qisim sənətkarların üzərində haqq nuru, Tanrı

nəzəri dayandığına görə dünyadan köçdükdən sonra onların dəfn olunduqları yer müqəddəs ocaq sayılır. Belə bir diqqət çəkən cəhətə də nəzər yetirmək yerinə düşər ki, «haqq aşığı» ad-tituluna yiyələnmiş klassik sənətkarların əksəriyyəti barədə dastan yaradılmışdır. Həmin dastanlarda aşıqlıq (sevgi) və aşıqlıq (sənətkarlıq) onlara yuxuda ikən buta kimi, vergi kimi ilahi tərəfindən (bəzi dastanlarda nurani dərviş, bəzilərində Xızır, bir başqa qismində isə həzrət Əli vasitəsilə) verilir, buna görə də onlar toxunulmaz, söz-sənət meydanında yenilməz və məğlubedilməz olurlar. Tanrı vergisinin qüdrəti ilə bütün müşküllərdən qurtara bilirlər»(19).

«Əsli-Kərəm» dastanının bir çox variantlarında buta və ya haqq vergisi olmadığından Kərəm ölür. Ancaq bu onun haqq aşığı kimi naqis cəhətindən irəli gəlmir. Araşdırma göstərir ki, Kərəmin – haqq aşığının ölməsi, dastanın qədimliyinə işarədir. Yəni bu dastan elə bir dövrdə yaranmışdır ki, onda ağız ədəbiyyatımızda haqq aşığı fenomeni hələ tam formalaşmamışdı. Ona görə də «Əsli-Kərəm» dastanı digər dastanlarımızdan fərqli

olaraq indiyədək müəyyənləşdirilməmiş bir tarixi dövrün abidəsi kimi diqqəti cəlb edir.

Qədimliyinə, özəlliyinə görə məhəbbət dastanlarımızın tacı olan bu dastan aşiq dünyasının şöhrəti hüququnu kəsb etmişdir. Son vaxtlar bu dastana hücumların ədalətsizliyi bu hüququn üzə çıxarılmaması ilə bağlıdır. Mətbuatımızda Kərəm məhəbbətini qınayanların bircə ittihamı var: Kərəm guya «erməni» qızını sevir. Araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, «keşis qızı» heç də «erməni qızı» mənasında deyildir, dastanda ermənilərdən əsər-əlamət belə yoxdur və problem tamamilə başqa cür həll olunmalıdır. Dastanda erkən orta əsrlərdə varlığı Şimali Azərbaycanda mövcud olmuş alban mədəniyyətinin çalarları özünü büruzə verir.

Dastanda əksini tapmış inanclar, mifoloji dünyagörüş bütövlükdə türk-alban mənəvi mədəniyyətinə məxsusdur. Artıq sübuta yetirilmişdir ki, alban xalqı bəzi tarixçilərimizin yazdığı kimi heç də mənşəcə Qafqaz-İber xalqlarına aid olmamışdır. Onlar

türkdilli, türksoylu etnos olmuşlar. Onu da qeyd etmək istəyirik ki, albanları Qafqaz-İber xalqlarına aid etmək ancaq erməni dəyirmanına su tökməkdən, başqa sözlə Kür çayından cənubdakı torpaqlarımızı tarixən özününkü hesab edən ermənilərin uydurmalarına haqq qazandırmaqdan başqa bir şey deyil. Sonrakı fəsillərdə dastanın Azərbaycanın alban dövrünü əks etdirən abidə olmasını göstərən faktlarımızı verəcəyik. İndi isə «Əsli-Kərəm» dastanına, onun nəşr tarixinə nəzər yetirək. «Əsli-Kərəm» dastanının, xüsusən onun ayrı-ayrı şerlərinin yazıya alınması və yazıya köçürülmüş nümunələrinin konkret toplanma ili bəlli deyil. Amma həmin örnəkləri özlərində qoruyub saxlayan məcmuə və cümlələrin tərtib edildiyi vaxtları bilindiyyindən elə buradakı folklor əsərlərinin də yazıya alınma tarixindən söhbət açmağa imkan yaranır.

1721-ci ildə tacir M.Elyasın tərtib etdiyi əlyazmasında azərbaycanlı şairlərdən Nəsiminin, Füzulinin, Qövsinin, Əmaninin şerləri ilə yanaşı, əsasən Təbrizdə toplanmış şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri də verilmişdir. Bu nümunələrin sırasında

«Kərəm Dədənin varsağası» adlı bir «Əsli-Kərəm» qoşması da vardır.

Dağıstanın Axtı rayonunda yaşayan Katib Nəsrullanın da 1745-ci ildə tərtib etdiyi beş yüz on səhifəyə yaxın cümgün 201-ci səhifəsində «Əsli-Kərəm» dastanının nəşr olunmuş əksər variantlarındakı «Sən dur ol müsəlman, mən alım səni» misrası ilə qurtaran üç bəndli qoşması vardır.

Bu qoşmanı XIX əsrin axırlarında macar alimi İ.Kunotş da «Aşıq Kərəm türküləri» adı ilə yazıya almışdır. Əndəlib Qaracadağı də təxminən 1804-cü ildə bitirdiyi cümgündə «Əsli-Kərəm»dən nümunələr vermişdir. Alman səyyahı Baron Avqust fon Haksthauzen Almaniyadan 1843-cü ildə Cənubi Qafqaza gəlir. O, burada yerli xalqların adət-ənənəsi ilə maraqlanmış və Almaniya qayıtdıqdan sonra iki cildə «Zaqafqaziya ölkələri» adlı əsərini yazmışdır. Səyyahın 1857-ci ildə nəşr olunmuş bu kitabında «Əsli-Kərəm» dastanından da söhbət açılmış və dastanın qısa məzmunu vermişdir.

Azərbaycan ziyalıları dastan haqqında fikir və mülahizələrini əsasən XIX əsrdə qəzet səhifələrinə çıxarmışlar. Bu baxımdan görkəmli pedaqoq və publisist M.Mahmudbəyovun 1906-cı ildə «Kaspi» qəzetindəki «Zaqafqaziya tatarlarının poeziyası haqda» adlı rus dilində çap olunan məqaləsi xüsusilə qiymətlidir. Müəllif burada «aşiq» sözünün izahını verir və bu sözün semantik anlamında «eşq» sözünün durması fikrinə gəlir. O, məqalədə bir çox dastanlardan söz açır və «Əsli-Kərəm» dastanı və onların qəhrəmanlarını ətraflı şəkildə səciyyələndirir. «Əsli-Kərəm» dastanını tərcümə yolu ilə rus oxucusuna çatdıran ziyalılarımızdan biri də Əsədulla bəy Şahtaxtinski olmuşdur. O, 1906-cı ildə «Kaspi» qəzetində bu dastanın orijinal kimi Azərbaycan variantını götürmüş və tərcümə yolu ilə rus oxucusuna çatdırmışdır. Bu məqalədə müəllif Azərbaycan xalqının özü haqqında oxucuya məlumat verir və xalqımızın cəsurluğu və qonaqpərvərliyindən söhbət açır.

Ə.Şahtaxtinski eyni zamanda el sənətçilərimiz – aşıqlar haqda danışır, onları bir çox xalqların el sənətçiləri ilə müqayisə edir və

onlar arasında ümumi bir yaxınlıq axtarır. «Əsli-Kərəm» dastanından söz açan müəllif onun əsas kimi Azərbaycan variantından istifadə etmiş və hadisələrin cərəyan etdiyi məkanın da Azərbaycan olduğunu göstərmişdir.

N.Nərimanovun 1916-cı ildə «Əsli-Kərəm» dastanı ilə bağlı çap etdirdiyi iki məqaləsi də maraqlıdır. O, məqalələrinin birində Ü.Hacıbəyovun «Əsli-Kərəm» operasından bəhs edir və onu dastanla müqayisə edir: «Əsli-Kərəm» hekayəsi Üzeyir bəy operasında əsl mənasını itirməmiş, əlbəttə, böylə də gərək olsun. İlk inşası – ilk güzgüsüdür. Bu ilk qövmün ruhunu, fikrini bütün əqidəsini onun inşasından bilmək olur. Öylə isə «Əsli-Kərəm» də əsl mətləbi aramalıyız».

N.Nərimanovun ikinci məqaləsi «Mehr və Mah» yaxud «Əsli-Kərəm»in astarı» adlanır. Məqalə Şərifovun «Mehr və Mah» operasından bəhs edir. Şərifov «Mehr və Mah»ı «Əsli-Kərəm» dastanına oxşadaraq yazmışdır. N.Nərimanov onun bu mövqeyinə qarşı çıxmış və «Əsli-Kərəm» kimi dastanı başa düşməməkdə günahlandırmışdır. Müəllif hər iki dastanı ayrı-

ayrılıqda sənət inciləri hesab etmiş və «Mehr və Mah»ın «Əsli-Kərəm»ə oxşadılmasını hər iki sənət üçün təhqir saymışdır. Müəllif Şərifov «Əsli-Kərəm» dastanında gözəl, dərin fəlsəfi anlamı anlamamaqda günahlandırmış, eyni zamanda dastanın ideya-bədii qayəsinə yüksək qiymət vermişdir. Mətbuat üzü görməyən dastanlarımızdan parçalar toplandıqca «Azərbaycan ədəbiyyatı (El şairləri)» adı altında nəşr olunmağa başlayır. Bu sahədə S.Mümtaz xüsusi fəallıq göstərmişdir. Onun 1936-cı ildə «Ədəbiyyat» qəzetində «Unudulmuş yarpaqlar» adlı məqaləsində «Əsli-Kərəm» dastanının mətbuata məlum olmayan 34 qoşması verilmişdir.

Aşıq yaradıcılığı ilə 1930-37-ci illərdə xüsusi məşğul olmuş H.Əlizadə «Əsli-Kərəm» dastanı haqqındakı qeydində yazırdı: «Aşıq Kərəmin şerləri olduqca çoxdur və aşıqlar arasında məşhurdur». O, 1937-ci ildə «Aşıqlar» kitabını ikinci dəfə daha mükəmməl çap etdirmiş və buraya «Əsli-Kərəm»dən də qoşmalar daxil etmişdir.

D.Əliyeva «Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələrinin tarixinə dair» adlı kitabında «Əsli-Kərəm» dastanına yer ayırmış və bu dastanın gürcü xalqı tərəfindən sevildiyini xüsusi qeyd etmişdir. Azərbaycandan başqa Türkmənistanda, Özbəkistanda, Şimali Qafqazda, Türkiyədə, Bolqarıstanda və s. ölkələrdə də dastanın bir sıra variantları nəşr və tədqiq olunmuşdur. Bu dastan Türkiyədə müxtəlif illərdə nəşr olunmuşdur. İlk dəfə hicri tarixi ilə 1266-cı ildə «Hekayeyi-Kerem han» adı ilə Raif Ülkençi tərəfindən çap edilmişdir. Bu kitab 80 səhifədən ibarətdir və orada 108 qoşma vardır.

«Kerem ile Aslı» 1930-cu ildə çap olunmuşdur. Bu nüsxə İqbal kitabxanasının sahibi Bəy Hüseynin söylədiyinə görə 48 il öncə daş basma üsulu ilə çap olunmuş variantını əsas götürmüş mühərrir Əhməd Rasim tərəfindən nəşr edilmişdir. Burada 152 qoşma vardır.

«Hekayeyi Aşık Kerem ile Aslı hanım» erməni hərfləri ilə türk dilində 1925-ci ildə İstanbulda «Asadoyran Mahdumları» mətbəəsində çap olunan nüsxə 158 səhifədir. Erməni əlifbası türk

dilinin fonetikasını bütün tamlığı ilə ifadə edə bilmədiyi üçün dastanda vəzn, qafiyə və kəlmə pozuqları nəzərə çarpır.

«Hekayeti-Aşiq Kerem» adı ilə Bəsim Atalayın düzəltdiyi nüsxə 1930-cu ildə Dövlət mətbəəsində 173 səhifədə çap edilmişdir. Dastanın xalq arasında yayılması üçün xalq danışiq üslubu əsas götürülmüşdür. Dastanda İsfahan adı Səmərqənd adı ilə əvəz olunmuşdur. «Kerem ile Aslı» Orxan Seyfi Orxan tərəfindən çap edilmişdir. Kitab 168 səhifədir. Dastanın nəsr hissəsi İqbal variantından götürülsə də, verilən qoşmalar əsillərinə bənzəməyəcək dərəcədə təhrif olunmuşdur. Aydın sezilir ki, qoşmalarda müəllif daha çox öz şəxsi təxəyüllünə yer vermişdir. «Divan-i Kerem» Mahmud bəy mətbəəsində hazırlanmışdır. Bu kitabda «Divan-i Kerem»dən əlavə «Asuman ilə Zeycan», «Arzu ilə Qənbər» də vardır. Kitabda aşiq Ömər in də şeirləri verilmişdir. Çap olunma tarixi yoxdur.

«Kerem ile Aslı» hicri tarixi ilə 1335-ci ildə Əhməd Ehsan mətbəəsində çap edilmiş iki pərdə və 44 səhifəlik mənzum pyesdir. Dastan Fuad Hulusu tərəfindən yazıya alınmışdır.

«Kerem ile Aslı» miladi tarixi ilə 1944-cü ildə Səlahəddin Batu tərəfindən yazılmışdır. Beş pərdədən ibarət pyesdir.

Bu dastan Türkiyə alimləri arasında da geniş tədqiqat predmeti olmuşdur. Professor Pertev Naili Boratav 1932-ci ildə dərc etdirdiyi məqalədə «Əsli-Kərəm»dən bəhs edərək Kərəmi tarixi şəxsiyyət hesab etmiş və Kərəm Dədə və ya Aşıq Kərəm adlı bir şairin yaşadığı və dastanın da onun adı ilə bağlı olduğu qənaətinə gəlmişdir. Dastanda olan bəzi motivlərin daha qədim olmasını söyləsə də, «Əsli-Kərəm»i qızılbaş, bektaş və təsəvvüf dövrü ilə bağlayır və dastanın yaranma tarixini XVII yüzilliyə aid edir. Türkiyə tədqiqatçıları içərisində «Əsli-Kərəm» dastanının daha çox araşdırılmasıyla məşğul olan bu tədqiqatçı bir çox məqalələrində dastanın XVII əsrin məhsulu olduğunu söyləsə də nədənsə araşdırmaları zamanı XVI əsr Türkiyə aşığı-şairlərinin qoşmalarında Kərəmin adının çəkildiyini qeyd edir ancaq bununla belə o, dastanı XVII əsrin məhsulu hesab edir.

1943-cü ildə «Ülgü» jurnalında Vehbi Cem Aşkunun «Sivasta Aşıq Kerem» adlı məqaləsi nəşr edilmişdir. Aşkun Aşıq Kərəmi

XVII əsrin aşiq-şairi hesab etsə də, onun doğulduğu yeri, məkanı düzgün göstərməyə çətinlik çəkir. Müəllif bir aşiq-şair kimi ona yüksək qiymət vermiş və məqalənin axırına özünün topladığı parçaları əlavə etmişdir.

1944-cü ildə Ankara Universitetinin Dil və Tarix-coğrafiya fakültəsinin əsərlərində Mehmet Toğrulun «Hekayeti-Kerem han» adlı on səhifəlik bir məqaləsi çap olunmuşdur. M.Toğrul dastanda olan coğrafi ərazilər, orada iştirak edən əsas surətlər, qəhrəmanların rast gəldiyi maneələr, Kərəmin xalqa olan bağlılığı haqda müfəssəl məlumat verir. Dastanda olan mənzum parçanın 105 olduğunu qeyd edir. Müəllif dastanın Türkiyədə çap olunmuş «Hekayeti-Kerem han» adlı variantında olan qoşmaların bölgü xüsusiyyətləri, vəzn, qafiyə və bəndləri haqda məlumat vermişdir.

F.A.Tansel 1950-ci ildə yazdığı «Tenzimat dövrü ədəbiyyatında xalq şairinin tehriri meseleləri» adlı məqaləsində Aşiq Kərəm və Aşiq Ömər şerləri ilə M.Nacinin şerləri arasında müəyyən uyğunluq olduğunu söyləmişdir.

Cahid Öztelli 1955-ci ildə «XIV-XVII əsr türk xalq şeri klassikləri» adlı əsərini nəşr etdirmişdir. C.Öztelli Kərəmi tarixi şəxsiyyət hesab edir və onun XVI əsrin aşıqlarından olduğu qənaətinə gəlir.

Türkiyə, Türkmənistan və başqa ölkələrin tədqiqatçıları içərisində dastanı Azərbaycan ağız ədəbiyyatının sənət nümunəsi kimi tanımayanlar da vardır. Belə tədqiqatçılardan biri də Rza Mollofdur. O, «Qədim türk ədəbiyyatı tarixinə dair oçerklər» mövzusunda yazdığı monoqrafiyasında dastanı türk-osmanlı şifahi xalq ədəbiyyatının sənət nümunəsi hesab edir və nədənsə «Əsli-Kərəm»i XVII əsr aşiq-şairi Qaracaoğlanın yaradıcılığı ilə əlaqələndirir və sübut etməyə çalışır ki, dastanı Qaracaoğlan yaratmışdır. Lakin heç də bütün türk alimləri bu cür fikirləşmir. Şair, nasir və tədqiqatçı kimi tanınan Vesfi Mahir Qocatürk «Türk ədəbiyyatı tarixi» kitabında «Əsli-Kərəm» dastanına xüsusi yer vermiş və onu Azərbaycanın sənət nümunəsi hesab etmişdir: «Bir çox milli dastan hekayələri Azərbaycandan, bu orta bölgədən gətirmiş olan Anadolu türkləri «Kərəm ilə Əsli»

hekayəsini də öz aralarında yaşatmışdılar». «Əsli-Kərəm» dastanının Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına aid olmasını təsdiqləyən Türkiyə alimlərindən biri də professor Fuad Köprülü olmuşdur. O hələ də çap olunmamış «XVII əsr Azəri ədəbiyyatı tarixi notları» adlı əsərində «Aşıq Qərib», «Şah İsmayıl» kimi xalq hekayələri ilə bərabər «Kərəm ilə Əsli» hekayəsinin də Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı notları əsasında yarandığını və dastanın vətəninin Azərbaycan olması fikrinə gəlir. Dastanın tədqiqi ilə məşğul olan tədqiqatçılardan Türkiyəli alim Şükrü Murat Elçin dastanın yaranma tarixinin XVI yüzilliyə aid olması qənaətinə gəlməklə yanaşı, onun təşəkkül sahəsinin Azərbaycan olduğunu da qeyd edir.

Yuxarıda deyilənlərdən göründüyü kimi, «Əsli-Kərəm» dastanı Kiçik Asiya, Qafqaz, hətta bəzi Qərbi Avropa tədqiqatçılarının tədqiqat mövzusu olmuşdur. Azərbaycana məxsus bu dastan Türkmənistanda da geniş yayılmışdır. Ona görə də «Əsli-Kərəm» dastanı bir sıra türkmən tədqiqatçılarının tədqiqat predmeti olmuşdur. Bəzi türkmən alimləri «Əsli-Kərəm» dastanını

türkmən xalqının sənət abidəsi hesab etmiş və bu barədə məqalələr çap etdirib, tədqiqat işi yazmışlar. Halbuki dastanda çəkilən yer adları (toponimlər), hadisələrin cərəyan etdiyi yerlər belə fikri tamamilə inkar edir. Məsələn, Amangül Durdiyeva 1970-ci ildə «Əsl-Kərəm»in türkmən variantı haqqında tədqiqat işi yazaraq onu sırf türkmən xalqına mənsub etmiş, türkmən və erməni xalqlarının yaxın dostluğundan söhbət açmış və «Əsl-Kərəm» dastanının təzahürünü bu dostluğun məntiqi nəticəsi kimi vermişdir. Beləliklə, tədqiqatçı heç bir tutarlı faktlara əsaslanmadan Azərbaycanın başı üstündən keçib erməni və türkmən xalqlarının yaxın qonşu olması uydurmasına yer ayırmışdır. Türkmən alimi B.Karriyev də 1943-cü ildə çap etdirdiyi «Əsl-Kərəm» dastanının türkmən variantına yazdığı müqəddimədə dastanın türkmən xalqına mənsub olduğunu deyir və türkmən-erməni birliyindən ağızdolusu danışır: «Müsəlman və xaçpərəst dinlərinin adı ilə yüz illər dövründə nahaq qanlar tökülüb, asudə xalqların arasına nifaq salınmışdır. Bu vəhşi siyasətin əleyhinə olaraq «Əsl-Kərəm» beynəlmiləçilik şüarını,

Türkmənistan, Ermənistan xalqlarının yaxın və doğmalığ ittifaqını önə çəkir. Bunu müsəlman Mahmud (Kərəm) və xaçpərəst Zöhrənin (Əslixanın) bir-birilərini sevməsindən, köhnə fikirli ata-analarına qarşı çıxmalarından açıq-aydın görə bilərik». Biz türkmən alimlərinin baxışlarına sonrakı fəsillərdə də qayıdacağıq və dastanın nə türkmənlərə, nə də ermənilərə mənsub olmadığını göstərəcəyik. Görkəmli folklorşünas alimi X.Koroğlu «Əsli-Kərəm» dastanı haqda bir çox elmi məqalələrin müəllifidir. 1957-ci ildə çap olunmuş «Türkmən xalq yaradıcılığı boyunca oçerk» adlı kitabın «Dastanlar» bölməsini X.Koroğlu yazmışdır. O, bu hissədə «Əsli-Kərəm» dastanı haqda da öz fikir və mülahizələrini vermişdir. Tədqiqatçı yazmışdır: «Türkmən dastanı «Əsli-Kərəm» bir vaxtlar Azərbaycan ərazisindən gəlmişdir. Orada olan ərazi adlarını və Azərbaycana aid etnik elementləri nəzərə alsaq bu dastanın Azərbaycanda törəndiyini ehtimal etmək olar». Müəllif dastanın türkmən variantında Konstantinopolun (İstanbulun) adının yaşamasını əsas tutaraq dastanın yaranma tarixinin XIV-XV əsrlər olduğunu qeyd edir.

«Əsli-Kərəm» dastanı başqa qonşu xalqların, o cümlədən Dağıstan xalqlarının folklorunda da əksini tapmışdır.

Mənşəcə ləzgi olan dağıstanlı tədqiqatçı U.B.Dalqat Dağıstan şairi Mahmudun yaradıcılığından bəhs edərkən onun şerlərində Əsli, Kərəm, Qeys, Leyli və s. obrazlara rast gəldiyini və şerlərində Əsli və Kərəm adlarının daha çox çəkildiyini nəzərə alaraq Mahmudun yaradıcılığı ilə «Əsli-Kərəm» dastanı arasında oxşar paralelliklər axtarmış və Mahmudun Kərəm olması nəticəsinə gəlmişdir. Əlbəttə, bu səhv fikirdir. Azərbaycana ərazicə yaxın Dağıstan xalqları arasında dastanın yayılması heç də onun mənəvi mədəniyyətindən qoparılaraq özününküləşdirilməsi üçün əsas ola bilməz. «Əsli-Kərəm» dastanı Azərbaycan xalqının məhəbbət dastanlarının zirvəsində duran bir dastan və mənəvi mədəniyyətimizin özünəməxsus abidəsidir. Tədqiqatçılarımızın dastan haqda mülahizələrini iki hissəyə bölmək olar. Bir qrup tədqiqatçı dastanı XVII-XVIII əsrlərin, digər qrup isə dastanı daha əvvəlki dövrlərin məhsulu hesab edirlər.

Dastan barədə daha orijinal fikir söyləyən tədqiqatçılarımızdan biri görkəmli folklorşünas alim M.H.Təhmasibdir. O, özünün «Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər)» adlı monoqrafik əsərində dastan haqqında yazmışdır: «Əsli-Kərəm» dastanının hansı əsrdə yaranmış olduğunu söyləmək, təyin etmək çətinidir. Bizcə, «Əsli-Kərəm» nəinki Cavad xandan, hətta bu sülalənin banisi olan ilk bəylərbəyi Əmir Şahverdi Sultandan və onu hakimiyyətə gətirmiş şah Təhmasibin hakimiyyəti illərindən də qabaq yaranmış bir əsərdir. Bu, əlbəttə, tam sübut olunmuş bir həqiqət deyil, ancaq ehtimaldır. Lakin bu ehtimalı həqiqətə yaxınlaşdıran bir sıra dəlillər vardır. Məsələn, dastanın Gəncə variantında belə bir epizod vardır: «Keşiş Əslini qaçırıb Qeysəriyyəyə gətirmişdir. Əsli kədərli günlər keçirir. Qonşu qızlar onu bağa gəzməyə aparırlar. Kərəm də gəlib buraya çıxır.

Uzaqdan Əslini görən Kərəm:

Sallana-sallana çıxıb xanadan,

Ay camahat, gedən ceyran mənimdir.,

Qana-qana öyüd alıb anadan,,

Ay camahat, gedən ceyran mənimdir.

bəndi ilə başlanan məşhur qoşmasını deyir. Qızlar Kərəmi bağa aparırlar ki, oxusun və Əslinin ürəyi açılsın. Kərəm elə arıqlayıb, elə qocalıb, paltarı elə cındırılaşıb ki, Əsli onu tanıya bilmir. Onların arasında belə bir sual-cavab gedir:

«Əsli Kərəmi tanımayıb soruşdu: - Aşıq, haralısan? Kərəm dedi: - Qarabağlıyam.

Əsli Qarabağ sözünü eşidən kimi ağladı. Baxdı gördü ki, aşığın pal-paltarı tökülüb. Bir ovuc pul çıxarıb ona verdi ki: - Aşıq, sən qərib adamsan, mən də qəribəm, özü də Qarabağlıyam. Al bu pulu, sən də buranın aşıqları kimi özünə paltar al, yaxşı geyin...»

Tarixdən məlumdur ki, 1737-ci ildən sonra artıq Gəncə xanlığı ilə Qarabağ xanlığı başqa-başqa idilər. Buna görə də heç bir gəncəli, xüsusilə Gəncə xanının oğlu özünü bu illərdən sonra qarabağlı adlandırmazdı.

Bizcə, bu dastan başqa istihalələr də keçirmiş, başqa təsirlərə də məruz qalmış, xüsusilə Azərbaycanda çox böyük təsir dairəsinə

və təsir gücünə malik olan Leyli və Məcnun əfsanələrindən də müəyyən dərəcədə faydalanmışdır. Əsərdə Kərəmin Məcnuna bənzədildiyi yerlər çoxdur. Kərəm dəfələrlə özünü Məcnuna bənzədir:

Kərəm deyər: Mən nə idim, nə oldum,,

Cismim tük gətirdi, Məcnuna döndüm...

Lakin faydalanma ancaq göstərilən şəkildə olsaydı, bu barədə heç danışmağına dəyməzdi. Məsələn burasındadır ki, dastanın süjetində, hadisələrin silsiləsində, ayrı-ayrı qoşmaların təfərrüatında və s.-də «Leyli və Məcnun»la səsleşən nöqtələr, motivlər çoxdur. Özü də maraqlıdır ki, bunların əksəriyyəti Füzulidən çox Nizamini yada salır.(48)

Göründüyü kimi, görkəmli folklorşünas alim M.H.Təhmasib dastan haqda dəyərli fikirlər söyləmiş, çox düzgün olaraq dastanın tarixini XI-XII əsrlərə aparmışdır. Müəllifin yazdığı monoqrafiyanın bu dastan haqda olan hissəsində bir məsələyə aydınlıq gətirmək istəyirik. M.H.Təhmasib yazır: «Axırda Kərəmlə birlikdə alışıb yanan belə bir qızın vəfasızlığına, kimə

isə başqasına söz, könül verdiyinə heç inanmaq olmur. Halbuki
dastan qoşmalarında belə misralar, belə bəndlər az deyildir:

Bivəfasan, Əsli, vəfan yox imiş.

Yaxud,

Getmə-getmə halallaşaq, ayrılacaq,,

Bəri dön, üzü qara, Əsli xan.,

Bivəfa gözəldi, Kərəmi atıb,,

Gedib yad aşnayla ülfəti qatıb və s.

Bu qoşmada anlaşıldığına görə, hətta Əslinin başqasına getmiş
olduğu üçün Kərəm ondan üzüyünü də geri istəmişdi:

İndi qəza bizə belə iş verdi,,

Dürlü-dürlü yaralarım baş verdi.,

Keşiş oğlu ağ üzünə diş vurdu,,

Deyin versin, qayıdır Kərəm.

Dastanda Əslinin vəfasızlığına və bundan doğan kədərin
təsvirinə həsr olunmuş bütöv qoşmalar da az deyildir:

Neylərəm dövləti, neylərəm malı,,

Əslim ilqarından döndü, ay lələ.,

Könlümün otağı deyil çıraxban,,

Gördüyüm çıraxlar söndü, ay lələ.

Bizcə bunlar hamısı keşişin günahını yumşaltmaq cəhdlərindən ibarət uğursuz təşəbbüslərin nəticəsi, izləri, əlamətləridir...».

Doğrudan da, dastanın yazıya alınmış variantlarında Əslinin vəfasızlığını göstərə biləcək heç bir əhvalat yoxdur. Görünür, tədqiqatçımız bu misraları dastanın özündən yox, bir çox tədqiqatçıların (S.Mümtazın, H.Əlizadənin və b.) Kərəm qoşmaları kimi verdiyi və xalq arasından topladığı qoşmalardan götürmüşdür. Biz bu məsələni aydınlaşdırmaq üçün dastanın müxtəlif xalqlarda olan bir sıra variantlarını nəzərdən keçirsək də doğru-dürüst cavab tapa bilmədik. Ancaq təsadüfi tanışımız Mehdiabad qəsəbəsinin sakini Haqverdiyev Mikayıl Haqverdi oğlu (1912-ci ildə Ermənistanın Vedibasar rayonunun Xalisa kəndində doğulub, 1988-ci il məlum hadisələrlə əlaqədar qaçqın düşüb və Mehdiabad qəsəbəsində məskunlaşıb) «Əsli-Kərəm» dastanı haqda yadında qalan bir hissəni söylədi.

Yuxarıda qoyulan suala aydınlıq gətirdiyi üçün o hissəni söylədiyi kimi veririk. Ziyadxan Qara Məliklə dost idilər. Taki Qara Məlik gəlməmiş Ziyadxan çörək yeməzmiş. Bir gün Ziyadxan plov bişirtdirir, üstünə də toyuq qoydurur. Qara Məliyi çağırır ki, gəl yeyək. Qara Məlik bu yeməyi görəndə deyir: - «Övladımız yoxdur. Gəl bir dua eləyim bəlkə övladımız ola. Övladımız olsa, onda elə nənnidəcə (beşikdə) onları bir-birinə göbəkkəsmə (nişanlama) eyləyək. Vaxt keçir, zaman ötür Ziyadxanın bir oğlu, Qara Məliyin isə bir qızı olur, Oğlanın adını Mahmud, qızın adını isə Məryəm qoyurlar. Bunlar yeddi yaşa çatanda ikisini də məktəbə qoyurlar. Bir neçə il beləcə oxuyurlar. Bir gün Mahmud qıza deyir: - «Atalarımız bizi sevdliyindən məktəbə oxumağa qoyub. Sən mənə hə desən mən səni alaram. Məryəm cavabında deyir: «Sən məni alsan mən də sənə gələrəm». Mahmud bir üzük çıxardıb onun barmağına taxır. Bir gün Mahmud lələsi ilə başqa obaya sünnət toyuna gedibmiş. Toydan qayıdanda görür ki, Məryəm başqa bir keşişin oğlu ilə

danışır. Mahmud üzünü lələsinə tutub dalını Məryəmə çevirib
aldı görək nə dedi:

Kərəm deyər tirmə şalım dondadı,,

Könül quşu qalxıb qonhaqondadı.,

On bir ildi amanatım ondadı,,

Gedin deyin versin qayıdır Kərəm.,

Kərəm deyər bu dərd məndə əyləndi,,

Siyah zülfün dal gərdəndə telləndi.,

Hayıf Əsli ağ məmələr əlləndi.,

Gedin deyin versin qayıdır Kərəm.,

Mən Kərəmin əhvalını bilərsən,,

Ağlayıban göz yaşını silərsən.,

Yadlar ilə danışiban gülərsən,,

Gedin deyin versin qayıdır Kərəm.

İndi qəza mənə belə iş verdi,,

Yaralarım dürlü-dürlü baş verdi.,

Keşiş oğlu ağ üzünə diş vurdu,,

Gedin deyin versin qayıdır Kərəm.

Bunu görən Əsli baxır Kərəm ayrı fikirdədir, odur ki, aldı görək
nə dedi:

Heç demə mən qəribəm peysəyəm (təkəm – H.E.),

Sənnən dönər olsam qənim olsun kilsəm.,

Yüz min diğə olsa bir özüm bəsəm.,

Qırram özüm öz ellərimi Kərəm.,

Gəl gedibən boş qoyma dalları Kərəm.

Ağlama-ağlama bağrım qan olar.,

Qoşaram qulları, dalları Kərəm.,

Bir namə yazaram baban Ziyada,

Oxuyar dərdləri, halları Kərəm,

Gəl gedibən boş qoyma dalları Kərəm.,

Açılıbdır bahar indi, yaz idi.,

Göllər dolu ördək indi, qaz idi.,

İnanmırsan gəl and içim yaz idi.,

.....*,

Gəl gedibən boş qoyma dalları Kərəm.,

Əfsuslar olsun ki, Haqverdi kişinin yadında elə bunlar qalmışdı. Ancaq fikrimizcə elə bu məlumat da yuxarıdakı məsələyə aydınlıq gətirir. Məhz Kərəmin dilindən Əslinin vəfasızlığına aid qoşmalar onun Əslini hansısa bir keşiş oğlu ilə bir yerdə görən zaman nahaq yerə qısqanlıqdan doğan hissləri idi ki, dastanın yazıya alınmış variantlarında bu hissə qələmə alınmadığı üçün alimlərimizi yayındırmışdır.

Folklorşünas alim A.Nəbiyevin «Azərbaycan ağız ədəbiyyatının erkən qaynaqlarına dair» adlı məqaləsi də maraq doğurur. O, yazır: «Qaynaqlarımızda mübahisə doğuran problemlərdən biri də «Əsli-Kərəm»lə bağlıdır. Uzun müddətdir ki, bu dastan süjetinin erməni qaynaqları ilə əlaqəsindən bəhs edilir. Kərəmin erməni, Əslinin erməni qızı olması faktı ətrafında tədqiqatlar davam edir. Hətta «Əsli-Kərəm» süjetinin musiqi layı, bu layı yaradan böyük bəstəkarımız Ü.Hacıbəyovun yaradıcılığına da xəyanət əli uzadılır. Ötən əsrlərin bir çox nəşrlərindən gələn yanlışlıqlar, «Əsli-Kərəm»in Qafqaz xalqlarının dastanı kimi təqdim edilməsi əslində ağız ədəbiyyatının təşəkkül tarixinə,

onun əski layını təşkil edən türk mənşəli etnosların, eləcə də, albanların tarixən şifahi yaradıcılıq ənənələrinə etinasızlığın nəticəsi olmuşdur. «Əsli-Kərəm» süjetinin mənşəyi açıqlandıqca, onun tarixi evolyusiyasının mərhələləri öyrənildikcə və nəhayət, dastanın poetik siqləti müəyyənləşdirildikcə, burada alban tarixi, mədəniyyəti və məişətinin indiyədək görünməyən bucaqları açıqlanacaqdır».

Mərhum tədqiqatçımız T.Xalisbəylinin «Məhəbbətə xalq abidəsi» adlı əsəri bütövlükdə bu dastana həsr olunmuşdur. Bu əsərdə müəllif dastan haqda müxtəlif ölkələrin tədqiqatçılarının fikirlərini verməklə yanaşı, öz mülahizələrini də əsaslandırmağa çalışmışdır. O, dastanın hansı dövrün məhsulu olması məsələsinə belə aydınlıq gətirir: «Əsli-Kərəm» dastanının Azərbaycan variantlarında hadisələr, əsasən Gəncə-Hələb, türk variantlarında İsfahan-Hələb, türkmən variantlarında Təbriz-Konstantinopol-Təbriz şəhərləri arasında cərəyan edir. Maraqlıdır ki, Orta Asiya variantlarının əksəriyyətində hadisələrin bitdiyi yer Konstantinopol göstərilir. Bu şəhərin tarixinə qısaca nəzər

saldıqda məlum olur ki, Osmanlı sultanlığı 1453-cü ildə Konstantinopolu tutur, Bizans dövlətinin varlığına son qoyur. Konstantinopolun adı dəyişdirilir. Az müddət Konstantiyyə, sonra isə İstanbul qoyulur.

Türkmən variantında bu adın hal-hazıra qədər gəlib çıxması bizi belə qənaətə gətirir ki, Aşıq Kərəm haqqındakı dastanın bəzi epizodları hələ XV əsrdə məlum imiş. Qədim, orta əsr aşıq yaradıcılığı, onun ən böyük qolu olan dastançılığın XVI əsrdəki inkişafı bizim ehtimalımızın həqiqətə yaxın olduğuna dəlalət edir. Yuxarıdakılara əsasən aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. «Əsli-Kərəm» dastanı müstəqil Azərbaycan dövlətinin mövcud olduğu bir dövrdə yaranmışdır. Çox ehtimal ki, Gəncə hakimi kimi təsvir olunan Ziyad xan surətinin təsvirində Gəncə və ətraf mahalların aşıqları XVI əsrin başlanğıcında böyük şöhrət qazanan Şah İsmayıl Xətəinin nüfuzundan istifadə etmişlər.
2. «Əsli-Kərəm» dastanının bəzi variantlarında hadisələrin İsfahanda cərəyan etdiyi və epik qəhrəmanın atasının bu

şəhərin şahı olduğu göstərilir. Tarixdən məlumdur ki, uzun vaxt Azərbaycanın mərkəzi Təbriz şəhəri ikən XVI əsrin sonunda Şah Abbas tərəfindən İsfahan mərkəz edilmişdir. Deməli, dastandakı hadisələrin aşığılar tərəfindən İsfahana köçürülməsi də bununla bağlıdır.

3. XVI əsrə aid ictimai-siyasi hadisələrin və Azərbaycan ərazisinə məxsus idarəetmə bölgülərinin dastanda özünə köklü yer tutması belə bir qənaət yaradır ki, «Əsli-Kərəm» əslində bu əsrdən çox sonra yarana bilməzdi. Deməli, «Qurbani», «Şah İsmayıl» dastanları ilə yanaşı «Əsli-Kərəm» dastanı da məhz XVI əsrdən formalaşmışdır.
4. XVI əsrdə Azərbaycan şifahi ədəbiyyatında dastan janrı xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bir tərəfdən bu janr məhəbbət motivi altında tarixi hadisələrin əks etdirilməsinə böyük imkan verir, digər tərəfdən tarixi şəxsiyyətləri əbədiləşdirib yaşatmaq üçün onların adı ilə bağlı olur. Bizə belə gəlir ki, «Əsli-Kərəm» dastanı da XVI əsrin «Dədə», Ata» titullarına

layiq olan məşhur Gəncə aşığı Kərəmin öz qoşmaları əsasında yaranmaqla, əsasən bu dövrün ictimai həyatını əks etdirir.

5. Dastanın Azərbaycan, özbək, türkmən, türk və b. variantları təsdiq edir ki, «Əsli-Kərəm»in ilk yarandığı yer Azərbaycan olmuş, lakin xalqlar arasındakı tarixi-ənənəvi, mədəni-ədəbi əlaqələr nəticəsində tədricən geniş bir dairədə yayılmışdır.

Bu yerdə haşiyəyə çıxaraq mərhum tədqiqatçımızın ehtimalları barədə bəzi fikirlərimi söyləmək istəyirəm. Müəllif Ziyad xanı görkəmli şair və sərkərdə Şah İsmayıl Xətaiyə oxşadır və qeyd edir ki, aşıqlar Ziyad xan surətini yaradanda Xətainin nüfuzundan istifadə etmişlər. Bizcə bu fikirlə razılaşmaq çətindir. Dastanın türkmən variantında Konstantinopolun adının çəkilməsi bizi dastanın XV əsrdən də qabaq yaranması qənaətinə gətirir. Müəllif çox düzgün olaraq qeyd edir ki, dastanın yaranma yeri Azərbaycandır. Deməli, digər ölkələr, o cümlədən Orta Asiya ölkələri bu dastanı mənimsəmişlər, belə olan şəraitdə dastan Azərbaycanda XVI əsr, yaxud heç XV əsrdə də yox, daha əvvəllər formalaşmışdır. Çünki yuxarıda deyildiyi kimi, dastanın

türkmən variantında baş verən hadisələr varlığı XV əsrə qədər mövcud olan bir yerdə, Konstantinopolda baş verir. Türkmənistana da bu dastan Azərbaycandan keçmişdir. Özlüyündə aydındır ki, dastanın türkmən variantı XV əsrdən xəbər verirsə, Azərbaycan variantı ilkin variant kimi daha əvəllər formalaşmış, bizdə kamil sənət nümunəsi kimi xalq arasında özünə yer tapıb (buna isə uzun zaman lazımdır) seviləndən, dillər əzbəri olandan sonra digər ölkələrə də yayılmışdır. Bir məsələyə də diqqət yetirək. Müəllif qeyd edir ki, dastan Azərbaycanın müstəqil dövlət olduğu dövrlərdə yaranmışdır. Və mərkəzlədən Təbrizi, İsfahanı sadalayır, ancaq Gəncə xanı Ziyad xanı isə Şah İsmayıl Xətayi ilə eyniləşdirir. Elə isə onda Ziyad xan türkmən variantındakı kimi Təbriz şahı olardı, Gəncə xanı yox. Əlbətdə ki, dastanın ilk variantı Gəncə ilə Qarabağın eyni siyasi mərkəzdə birləşdiyi bir vaxtda yaranmışdır. Məhz ona görə dastanın Azərbaycan türk, türkmən variantlarında Kərəmin dilindən belə bir misra vardır: «Gəncə Qarabağda sevdim bir gözəl». Bu isə Azərbaycanın Albaniya dövrü ilə bağlı idi. XI-XII

əslərdə bu siyasi mərkəz artıq yox idi. Bu məsələyə III fəsildə aydınlıq gətirəcəyik.

Dastan barədə akademik Teymur Bünyadovun maraqlı qeydi vardır. O, yazır: «Xanlardan keçib sağa səmt aldıq. Bizi çayın kənarı ilə qatarlaşıb dağın döşünə dırmaşan Topal Həsənli şenliyi və dünyanı yola salan məğrur çinarlar qarşıladı. İndi kənd əhalisi qaçqınlar, köçkünlərdir. Qəribəlik də o oldu ki, onlar mənə Kərəmin qəbrinin şenliyin yuxarı başında olduğunu dedilər. Gülümsədim, qulaqlarıma inanmadım və «Kərəm hara, bura hara: Kərəmin qəbri vətəndən iraclarda İraq torpağındadır» dedim.

Gülüşdülər, «siz danışdığınız əfsanədi, nağıldı, dastandan aldığınız təəssüratdır. Biz dediklərimiz həqiqətdir, doğrudur». Çəş-baş qaldım, inandım da, inanmadım da.

Seyrək meşəliyin ətəliyində, yarpaqlığın qaşında bir çeşmə qaynayır, nakam sevgililərə yas saxlayır. Suyu süd kimi ağ, sərin, axarı güclü. Bura nə qəbrə oxşayır, nə qəbirstanlığa. Uzunsov sal qayaların düzümlü qəribə görünür, nəzərləri cəlb edir. Lakin bu

yastı qayaların altında Kərəmin qəbri uyuyur, ruhu yaşayır. Yarı həqiqət, yarı əfsanə. Di gəl, heyrət içində qalma. Deməli, dastandan dastan yaranar, həqiqətdən əfsanə. Bir həqiqət hasil olur ki, bu yerlər Kərəmin güzəranı, seyrəngahı, səcdəgahıdır. Əsli həsrəti ilə bu yerlərdə tilsimlənib, sehrlı, sirli aləmdə alışıb-yanıb. Güman ki, sevgi dağı da bu yerlərdi, folklorçuların və etnoqrafların əlbir axtarışları «Əsli-Kərəm» dastanı ilə bağlı çox şey aşkarlayar, çox mətləblərin sirrini açar, agah edər. Axtaran, tapar deyiblər...».

Maraqlıdır ki, bir çox aşıqlar da bu fikri təsdiq edirlər. Doğrudan da araşdırılasi faktdır. Çünki Kərəmin məzarını bir çox Türkiyə alimləri Qeysəriyyədə, yandığı yeri isə Qeysəriyyənin Sivas qapısı deyilən ərazidə göstərirlər. Ancaq hal-hazırda bu yerdə Kərəmin qəbri yoxdur. Bunu türkiyəli alimlərdən M.Sadiq da təsdiq edir: «A.Rəmzi Akyürəkin söylədiyinə görə, Kərəmin yandığı yer Qeysəriyyənin Sivas qapısında, bulağın yanında, indi ev olan, ancaq əvvəllər xarabalıq olan bir yerdir. Qəbri isə Seyyid Burhan Muhakkik-i Tirmizi türbəsinin şərqində, Qasım

Paşa qəbirstanlığının ortasında yanaşı iki prizma formasında olan qəbir daşları imiş. Xalq şairləri bu qəbirlərin üstünə gəlib saz çalarmışlar. Qeysəriyyəyə gedib A.R.Akyürəkin bəhs etdiyi məzarlığı tapsaq da, Kərəmin qəbrini tapa bilmədik».

Fikrimizcə, Kərəm Gəncə xanının oğlu olduğu üçün onun harada yanmağından asılı olmayaraq, gətirilib öz ana vətəninə dəfn olunmağı daha ağlabatandır.

Bu dastan haqda tədqiqatçılarımızdan prof. Qara Namazovun mülahizələri də maraq doğurur. Müəllif dastanın XII-XIII əsrlərdə yarandığını qeyd edir və yazır: «Əslı-Kərəm» dastanı yarandığı vaxtdan ideya-bədii mündəricəsini dəyişmədən hər dövrün sərt güzəranına dözə-dözə Çin səddindən ta Balkan ölkələrinə qədər yayılmışdır.

Dastanın ayrı-ayrı epizodlarında, xüsusən şer hissəsində «Dədə-Qorqud» dastanlarında olan motiv və elementlərə də rast gəlirik. Dədə-Qorqud boylarında Qanturalın Trabzona gedib Təkurun sınaqlarından çıxdıqdan sonra qızı Selcan xatunu alıb gətirməsi, Kərəmin də kafir qızı dalınca düşüb sınaqlardan qalib çıxması

(ancaq axırda keşiş hiyləyə əl atır) demək olar ki, eyni motivlərdir.

Dastanda dini təəssübkeşlik başlıca rol oynasa da əslində, Gəncənin əldən-ələ keçməsi (XII-XIII əsrlərdə) nəticəsində dürlü-dürlü dinlərin, təriqətlərin, əski inamların bir-birilə rəqabəti, birinin digəri üzərində hökmranlıq iddiası və ya bir-birini sıxışdırması həm inzibati, həm də ailə məişət ixtilafı törədirdi. Qara Məlik dastana görə Ziyad xanın xəzinədarıdır. O, eyni zamanda həm də keşişdir.

Aydındır ki, ruhanilik vəzifəsi ilə xəzinədarlıq bir araya sığa bilməz. Dastanda Əslinin adı Məryəmdir. Bu ad da xristianlığın anası kimi rəmzi səciyyə daşıyır. Deməli, keşiş də dini təmsil edən rəmzi adlardır. Əsli sözü isə Asiyanın ilkin əsl sakinləri olan qədim Az tayfasının adı ilə səsləşir.

Qara Məliyə milliyyətcə erməni demək də konkret olaraq doğru olmazdı. Çünki onun mənşəcə erməni olmasına dair nə tarixi qaynaq, nə də dastanın ilkin variantlarında bir iz, əlamət vardır.

Hətta Qara Məliyin özü Əslini qaçırdığı ölkələrdə belə erməni soykökü ilə rastlaşmır...

Professor Q.Namazov başqa bir məqaləsində «Əsli-Kərəm» dastanı ilə «Kitabi-Dədə Qorqud» və Dədə Kərəm ilə Dədə Qorqud arasında oxşar paralelliklər axtarmış və «Əsli-Kərəm» dastanının da etnik mənşəyinin qədim alban dövrü ilə bağlı olması nəticəsinə gəlmişdir. O, bu barədə yazır: «Öncə xatırladaq ki, əlimizdə olan qaynaqlarda ulularımıza hörmət və ehtiram əlaməti olaraq işlənən, söy-kökümüzü özündə ehtiva edən «Dədə» sözü ilkin olaraq Qorqud Ataya nəsib olmuş, Dədə Qorquddan sonra bu adı Kərəm qazanmışdır. Dədə Qorqud keçmişdən xəbər verən, «qaibdən dürlü» xəbərlər söyləyən, haqdan könlünə ilham edən imam fəvqünə ucalmışdır. Dədə Kərəm isə imam fəvqünə ucalmasa da, Qorqud Atanın qaibdən xəbər vermək, gizli mətləbləri oxumaq və haqq vergisi xüsusiyyətlərini özündə yaşatmışdır.

Bəllidir ki, Dədə Qorqud boyları müxtəlif zaman kəsirlərində yaransa da, boyların bir çoxu islamın şərqdə geniş yayıldığı

dövrələrlə daha çox səsleşir. Boylarda qəhrəmanlar qələbə çaldıqdan sonra kilsəni uçurub yerində məscid qururlar. Əlbəttə, dastan yazıya alınarkən İslam kultu ayrı-ayrı epizodlarda hiss olunur. «Əsli-Kərəm» dastanındakı müxtəlif dinlərə məxsus gənclərin sevişməsi motivi islamın təşəkkül tapdığı dövrlərlə səslənir. Dastan orta əsrlərdə bəsit məzmunundan mürəkkəbliyə doğru uzun təkamül yolu keçsə də, onu qədim dövrlərlə bağlayan bir çox rəvayətlər də vardır. Türk variantlarının bəzilərində Kərəm (İsfahan variantında) hətta Harun ər Rəşidin oğludur.

Şübhəsiz bu variant orta yüzilliklərdə yaşamış bir ozan təxəyyülünün məhsulu olsa da, Harun ər Rəşidin türk qadını Zübeydə xatundan olan oğlu Eminin faciəli ölümünü yada salır. «Əsli və Kərəm» faciəsinin islamın ilkin yayıldığı dövrlərə çəkib aparan belə əfsanələr və rəvayətlər çoxdur...

Dastanın XVII-XVIII əsrlərə aid olduğunu göstərən tədqiqatçılarımız da vardır. Bunlardan biri görkəmli tədqiqatçımız H.Araslıdır. O, yazır: «Kərəm adına biz hələ XVII əsrin sonu və XVIII əsrin əvvəllərində yaşamış şairlərin

əsərlərində də rast gəlirik. Bu əsərlərdə Kərəmin məhəbbət ucundan yanması hadisəsinə işarə edilir ki, bu da «Əsli-Kərəm» mövzusunun XVII əsrdə mövcud olduğunu aydınlaşdırır. Lakin bu bizə qədər gəlib çatan «Əsli-Kərəm» variantı XVIII əsrdə müəyyənlanmış variantdır ki, həmin variant bu əsərin şifahi xalq ədəbiyyatında çox geniş bir şəkildə yaya bilmişdir.

Bu mülahizə ilə razılaşmaq çətindir. Çünki dastan XVIII əsrdən çox-çox qabaq baş verən tarixi hadisələri dumanlı şəkildə olsa da özündə əks etdirmişdir.

«Əsli-Kərəm» dastanına yüksək qiymət verən, onu dastanlarımızın tacı adlandıran şəxsiyyətlərdən biri də görkəmli tədqiqatçı, folklorşünas alim Salman Mümtazdır. O, bu dastan barədə yazır: «Xalq ədəbiyyatımızın şahkar dastanlarından biri də «Əsli-Kərəm» dastanıdır. Təəssüf olsun ki, bu dastan da digər bəzi dastanlarımız kimi nöqsanlı və yarımçıq haldadır. Bunun da üstündə çalışmalı və nöqsansız bir surətdə meydana çıxarılmalıdır. Çünki «Əsli-Kərəm» dastanı unudulacaq dastan

deyildir. Bu dastan da «Koroğlu» dastanı ilə əsrlərcə yan-yanaşı yaşamış və bundan sonra da bir çox əsrlər yaşayacaqdır.

«Əsli-Kərəm» dastanının bir çox parçaları və qolları indi də aşığılarımızın yaradıcılıqlarında və xalqımızın tarixi yaddaşında, hafizəsində saxlana bilmişdir. Kərəmin özünə gəldikdə bu da Sarı aşığı kimi real bir sima, həqiqi bir şəxsiyyətdir. Kərəm yurdumuzun yetirdiyi nadir simalardandır, azərbaycanlıdır. Onun dastanına əhəmiyyət verərək unudulmuş parçaları axtarıb tapmalıyıq.

«Əsli-Kərəm» dastanının süjet xətti qədim tarixi hadisələrə söykənir. Bu fikri folklorşünas alim İ.Əbbaslı da təsdiq edir. O, yazır: «...Azərbaycan variantları əsasında düzəldilmiş erməni variantında Kərəmin atası İsfahan padşahıdır, onun adı isə Harun əl-Rəşiddir. Maraqlı burasıdır ki, dastandakı əhvalatlar məhz onunla başlayır. Bu onu göstərir ki, dastanın ana xəttini təşkil edən əsas süjet çox qədim tarixə malikdir.

Bildiyimiz kimi, Harun əl Rəşid məşhur Bağdad xəlifələrindən biri olmuşdur». Xəlifə Harun əl-Rəşidin xəlifəlik illəri 789-809-

cu illərə təsadüf edir. Bu tarix isə ərəblərin Azərbaycanı istila etdiyi dövrə təsadüf edir. Ərəblərin Azərbaycanı istilasının nəticəsində yerli əhali arasında başlanan dini parçalanma (xristian-müsəlman) əsasında baş verən əhvalatlar və yaranan rəvayətlər dastandakı hadisələrin ana xəttini təşkil etmişdir. Məlum olduğu kimi, türk mənşəli albanlar IV əsrdə xristian dinini qəbul etmişlər. VIII əsrdə Albaniyanı işğal etmiş ərəblər burada İslam dinini yaymışlar. Albanların böyük əksəriyyəti islamı qəbul etsə də, Dağlıq Qarabağın xristian albanları dinlərindən dönmədilər. Bundan sonra xristian albanlarla digər müsəlman türklər tədricən aralanmalı oldular. Lakin bu iki hissə bir-biri üçün «din ayrı qardaş» olaraq qalırdı. Dağlıq Qarabağın xristian albanları türkmənşəli adlarla bərabər hətta müsəlman türklərin şəxs adlarını da daşıyırdılar (biz bu barədə sonra daha ətraflı bəhs edəcəyik). Aşağıda deyəcəyimiz kimi, «Əsli-Kərəm» dastanı məhz belə bir tarixi vəziyyətdə yaranmışdır və deməli, xristian albanlar erməni olmadıqları kimi, keşiş də erməni demək deyildir. Albanların əksəriyyəti islama keçdikdən sonra Dağlıq

Qarabağın xristian albanları təkliddə qaldılar və məlum olduğu kimi 704-cü ildə Ərəb xilafəti alban kilsəsini erməni kilsəsinə tabe etdikdən sonra həmin albanların tədricən qriqoryanlaşması prosesi başlandı. Akademik Ziya Bünyadov yazmışdır: «Erməni kilsəsi alban ruhanilərini tutduqları mövqelərdən sıxışdırıb çıxarmış və ölkədə ərəblərin əli çatmayan dağlıq yerlərdə yaşayan albanları qriqoryanlaşdırmağa başlamışlar. Erməni ruhaniləri arran kilsəsinin nüfuzunu tədricən heçə çıxarmış və ərəb hakimlərinin əli ilə albanların bütün ədəbi abidələrini dağıdıb alban mədəniyyətini azca xatırlada biləcək hər şeyi məhv etmişlər. Bütün bu işlər, təkrar edirik, əvvəlcə xilafətin, sonralar isə digər istilaçıların icazəsi və köməyi ilə görülmüşdür. Qriqoryan kilsə xadimləri arran ədəbi abidələrini məhv edərkən, əvvəlcə bu abidələri qrabara çevirdilər. Məsələn, Movses Kaqanqatvatsinin «Ağvan tarixi» əsəri və albanların bir çox başqa əsərləri kimi. Ter-Qriqoryan qeyd edir ki, Movses Kaqanqatvatsinin əsəri öz əvvəlki şəklində gəlib bizə çatmamışdır. Onun üzünü köçürüb yazan erməni rahibləri

olduqlarına görə əsərin üzünü köçürəndə erməni katalikoslarının göstərişi ilə qəsdən təhriflərə yol vermişlər. Alban şairi Dəvdəkin əsərlərinin aqibəti də belə olmuşdur. Bununla belə alban ədəbiyyatı XIII əsrə qədər yaşadı».

Əkbər İrəvanlı «Əsli-Kərəm» dastanını ermənilər arasında ən geniş yayılmış dastan saymışdır. Müəllifin fikrinə görə, ermənilər bu Azərbaycan dastanını sadəcə iqtibas etməmiş, əksinə, böyük yaradıcılıqla yanaşmışlar. Özlüyündə aydındır ki, bu yanaşma erməni xislətinə uyğun olaraq özününküləşdirmə olmuşdur.

Bəzi tədqiqatçılarımızın fikrincə, Azərbaycan aşığı sənətinin professional ifadəlilik səviyyəsinə qalxması və inkişaf etdirilməsi şərti olaraq adlandırılan Göyçə aşığı məktəbi ilə bağlıdır. Əslində həmin yaradıcılıq ənənələri böyük bir ərazini Göyçə, Borçalı, Zəngəzur, Qazax və Gəncə aşığı sənətini əhatə edir. Göyçə məktəbi, Göyçə gölü sahilində, qədim oğuzların məskun olduqları yerlərdə ozan yaradıcılığının aşığı sənətinə keçid aldığı bir dövrdə meydana gəlmişdir. Burada aşığı ənənələrinin

yanması və inkişafı IX-X əsrlərdən başlanmışdır. Bu fikirlə razılaşmaq olar.

Şübhə yoxdur ki, bu məktəblərin də əsasını dastan yaradıcılığı təşkil etmişdir. Sadəcə olaraq bu dastanlar yazıya alınmadığından əsrlər süzgülündən keçərək ya itmiş, ya da müəyyən dərəcə forması və məzmunu müasir dövrə uyğunlaşdırılmış şəkildə gəlib bizə çatmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, X-XIII əsrlərdə xristian-müsəlman münasibətləri yazılı ədəbiyyatımızda bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapmışdır. Buna «Xristian oğlu və molla qızı» adlı şeri misal göstərmək olar:

Sən müsürman molla qızı,

Mən havanes keşiş oğlu.

Yeri-yeri kavur oğlu

Götür bizdən muhal sözü

Sən havanes keşiş oğlu

Mən müsəlman molla qızı.

Biz bu barədə sonrakı fəsildə ətraflı bəhs edəcəyik. IX-XI əsrlər alban xalqında dini qütbləşmənin daha çox nəzərə çarpan bir

dövr idi. Bir çox sevgililər məhəbbət ayrılığını başqa-başqa dinlərə mənsub olduqları üçün dadmışlar. Xalqın bu dini ayrılığa, xristian-müsəlman münasibətlərinə etirazının məntiqi nəticəsi kimi bu cür məhəbbət dastanları yaranmışdır.

«Əsli-Kərəm» dastanının variant fərqləri

Bu hissədə biz «Əsli-Kərəm» dastanının variant fərqlərindən, başqa sözlə, müxtəlif xalqlarda olan variantlarından bəhs edəcəyik. Bunun üçün əvvəlcə dastanın Azərbaycan variantının qısa məzmununa nəzər yetirək. Bunu dastanın ilkin yaranma məkanının Azərbaycan ərazisi olması məsələsi zəruri edir. Bu, fikrimizcə, dastanla bağlı sonradan ortaya çıxan bir sıra suallara bir növ açar rolunu oynayacaq.

Gəncə xanı Ziyad xanla onun xəzinədarı (bəzi variantlarda dostu və ya vəziri) Qara Məlik uzun illər idi ki, dövləti bir yerdə idarə edirdilər. Ancaq onların həm də bir ümumi dərdi var idi, o da

övladsızlıq dərdi idi. Onlar qərara gəlirlər ki, aqları, yetimləri yedirib, doyuzdursunlar, bəlkə onda övladları olar. Ziyad xan (bəzi variantlarda Qara Məlik) təklif edir ki, övladları olsa onları bir-birlərinə beşikdə göbəkkəsmə nişanlı etsinlər. Onlar belə də edirlər. Aylar ötür, günlər keçir xanın oğlu, keşişin isə qızı olur. Xan oğlunun adını Mahmud, keşiş qızının adını Məryəm qoyur. İllər keçir, uşaqlar böyüyüb boya-başa çatırlar. Günlərin birində Mahmud ova çıxdığı zaman Məryəmi baxçada görür. Gənclər bir-birlərini tanıyır və sevişirlər. Variantların heç birində yaxşı əsaslandırılmayan səbəbə görə hər ikisi adlarını dəyişirlər: oğlan adını Kərəm, qız isə Əsli qoyur.

Ziyad xan işi bilib keşişi çağırtdırır, əhd-peymanı onun yadına salır. Keşiş bu izdivaca ürəkdən razı deyildi. Buna görə də keşiş xandan üç ay möhlət alır və qızını da götürüb başqa ölkəyə qaçır. Kərəm lələsi, yəni tərbiyəçisi Sofi ilə onların arxasınca düşür, obalar, kəndlər, şəhərlər gəzir. Bir neçə yerdə Əslini tapırsa da, öz sadələvhlüyündən keşişin yalan vədlərinə inanıb qızı yenə əldən qaçırır. Nəhayət, bir şəhərdə vəziyyət elə şəkil alır ki, keşiş

qızı Kərəmə verməyə məcbur olur. Qara Məlik çox sehrkar idi. Toy gecəsi üçün o, qızına xüsusi bir gəlinlik paltarı hazırlayır. Bu paltar sehrli olur və Kərəm nə qədər çalışırsa düymələri açma bilmir. Nəhayət, sazi,səsi, sözü ilə düymələrə yalvarmağa başlayır. Düymələr bir-bir açılır, son düymə açıldıqda bir alov çıxaraq Kərəmi yandırır. Dastanın bu hissəsi çox təsirli verilmişdir. Son nəfəsində Kərəm:

Bir atəş düşdü canıma,
Anam yox gəlsin yanıma.
Ellər ağlasın halıma,
Yanıram, Əslim, yanıram-dedi.

Əsli, kəmfürsət, qəlbən məkrli, hiyləgər ataya, balasının qəminə şərik çıxmayan anaya nifrətlər yağdırır:

Allah sizə bəlalar versin, ana,
Ana, Kərəm yandı- deyib, ağlaram.
Qan ağlayır bağda güllər, lalələr,
Ana, Kərəm yandı- deyib ağlaram.

Gödək etdiz siz Əslinin dilini,

Bülbül olan buraxarmı gülünü.

Gözümlə görürəm Kərəm külünü,

Ana, Kərəm yandı- deyib ağlaram.

Əsli özünə divan tutdu, nalə, inilti qoparıb, dünyanı başına
götürdü. Nə qədər çalışsa da, Kərəmin alovunu söndürə bilmədi.

Məhəbbət tonqalında yanıb külə dönən Kərəmin odunda özü də
yandı. Kərəm külü Əsli külünə qovuşdu. O vaxtdan indiyə qədər
insanlar bu sevgiyə yas saxladı, qara geydi.

Keşişin qəddarlığı o qədər həddini aşır ki, hətta o dünyada da
nakam sevgililərin ruhlarını ayırmaq fikrinə düşür. Dastanın
sonunda oxuyuruq ki, Əsli ilə Kərəmin qoşa qəbirlərindən aralı
keşişin qəbri dayanır. Qoşa qəbirlərdən qalxan qoşa qızılgüllər
bir-birinə baş əyir, qovuşmaq istəyir, lakin keşişin qəbiri
üstündən qalxan qaratikan kolu bu qoşa güllərin bir-birlərinə
qovuşmağına imkan vermir. Bu tikanı nə qədər qırıb atırlarsa,
səhərisi gün görürlər ki, qaratikan kolu yenə bitib.

Bu faciə xalqın mənəvi dünyasının şam-çırağı oldu. Kərəmlər, əslilər nəslinin yetişdiyi məlum oldu. «Kərəmi», «Yanıq Kərəmi», «Kərəmi gözəlləməsi», «Sallama Kərəmi» və s. aşiq havaları yarandı, yaşandı, qəlblərə hakim kəsildi, məclislər yaraşığına çevrildi.

İndi isə dastanın variant fərqlərinə nəzər yetirək. Azərbaycan variantlarında qəhrəmanların hər ikisi Gəncədəndir. Mahmud Ziyad xanın oğlu, Məryəm isə Qara Məlikin qızıdır. Lakin bu yeganə variant deyil. Başqa bir variantda görə Mahmud İsfahan şahzadəsidir. Məlum olduğu kimi Ü.Hacıbəyovun opera liberettosu üçün istifadə etmiş olduğu variantda da Kərəm İsfahan şahzadəsidir. Bu, dastanın türk variantındadır. Bu variantda oğlanın adı Əhməd Mirzə, özü də İsfahan padşahının oğlu, türkmən variantına görə isə oğlanın adı Mahmud, özü də Təbriz padşahının oğludur. Qızın adı isə Zöhrədir. Aydın görünür ki, dastanın ilkin və ən qədim variantı kimi Azərbaycan variantını əsas götürmək lazımdır. Yəni Kərəm Gəncə-Qarabağ xanı Ziyad xanın oğludur. Sonradan Kərəmin İsfahan şahzadəsi

və ya Təbriz şahının oğlu kimi verilməsi dastanın tarixi proseslərə məruz qalmasının məntiqi nəticəsindən doğan bir faktor idi. Azərbaycan variantlarında verilir ki, Ziyad xan Gəncə-Qarabağ xanıdır. Tarixdən bildiyimiz kimi X əsrə kimi Gəncə-Qarabağ Azərbaycanın siyasi və ictimai əhəmiyyət kəsb edən mərkəzlərindən sayılırdı. Yəni dastanda Qədim Albaniyanın ərazi prinsipi əsas götürülür.

X əsrdən Qarabağ bu üstünlüyü əldən versə də, ancaq Gəncə siyasi mərkəz kimi qalmaqda davam edirdi. Ona görə də biz Ziyad xanı əsasən Gəncə xanı kimi görürük.

Onun həm də Qarabağ xanı olmasına isə biz dastanın sətiraltı mənələrindən anlayırıq. Məsələn, Əsli ilə Kərəm bağçada görüşəndə Kərəmin üst-başı tökülüb, üz-gözünü tük basmış idi. Əsli Kərəmi tanımır və ondan soruşur ki, «aşıq haralısan?» Kərəm cavab verir: «Qarabağdanam». Yaxud dastanın türkmən variantında «Gəncə-Qarabağda sevdim bir gözəl» başlığı ilə başlayan misra da buna misal ola bilər. Dastanda bir neçə yerdə

bu cür sətirləti mənalar vardır. Aydınlaşır ki, Gəncə-Qarabağ dastanının ilkin variantında eyni siyasi mərkəz sayılırdı.

Sonralar X-XI əsrlərdə bu birlik zəiflədi və Gəncə ayrıca bir inzibati mərkəz kimi fəaliyyət göstərirdi. XV əsrdən sonra, Şah İsmayıl Xətəinin dövründə, bu mərkəz artıq Təbriz şəhəri idi. Azərbaycanın ictimai-siyasi əhəmiyyət kəsb edən ən mühüm mərkəzi elə bu şəhər idi. Bu dövrdə Mahmud aşıqlar tərəfindən təbrizliyə çevrilir. Təbriz padşahının oğlu sayılır. Sonra isə Şah Abbasın dövrü gəlir. Onun əmri ilə Azərbaycanın paytaxtı Təbrizdən İsfahana köçürülür. Təbriz şəhəri isə öz əvvəlki əhəmiyyətini itirməyə başlayır. Çünki ölkənin padşahı artıq İsfahanda otururdu. Ona görə də aşıqlar siyasi dövrə uyğun olaraq Kərəmi İsfahan şahının oğlu kimi verirdilər. Dastanın variantlarında Kərəmin Gəncə-Qarabağ xanının oğlu, bir variantda Təbriz padşahının oğlu, bir variantda isə İsfahan şahının oğlu kimi verilməsinin əsas səbəbi də bunlardır. Variantlara nəzər yetirək.

Türk variantına görə Kərəm Əslini yuxuda görüb sevir. Türkmən variantına görə isə Şahzadə Mahmud ovda uçurduğu şahinin dalınca gedib Qara Məlikin bağına çıxır və Zöhrəni orada görür. Dastanın ikinci hissəsi bütün variantlarda demək olar ki, eyni şəkildə başlanır, davam edir və qurtarır. Yəni bu hissə keşişin əhdini pozaraq Əslini götürüb qaçmağı ilə başlanır. Kərəm onların izi ilə ellər, obalar gəzir, sınaqlardan keçirilir. Nəhayət, keşişin xəyanətinin, hiyləgər tədbirinin qurbanı olaraq ölür. Bu hissə variantlarda müxtəsər və ya müfəssəl olması ilə fərqlənir. Dastanın sonu da variantlarda nisbətən fərqli şəkildədir. Gəncə variantına görə od keşişin tilsimlədiyi paltarın son düyməsindən qalxıb Kərəmi yandırır. Əsli də sevgilisinin külü içərisində qalmış son qorla alışıb yanır.

Ə.Axundovun 1960-cı ildə nəşr etdirdiyi variantda isə od Kərəmin çəkmiş olduğu ahdan əmələ gəlir və onu yandırır. Türkmən variantına görə isə Kərəm keşişin Əsliyə bağışladığı toy xalatından qalxmış odla yanır. Kərəmi dəfn edirlər. Əslini evə aparmaq mümkün olmur. O, 40 il bu qəbrin üstündə ağlayıb,

yas saxlayır. Nəhayət, göylər rəhmə gəlir, Kərəm dirilir və Əslinin də gözəlliyi özünə qaytarılır. Onlar Kərəmin vətəninə gedir və xoşbəxt həyat sürürlər. Dastanın təkcə türkmən variantında final müsbət sonluqla başa çatır. Qalan bütün variantlarda hər iki gəncin ölümü ilə bitir.

Bu variantların hər biri özünə görə maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Toplayıcısı məlum olmayan bir variantın, doğrudan da başqalarına bənzəməyən bir süjeti vardır: «Kərəm yuxuda görür ki, sərv ağacının altında Əsli adlı gözəl bir qızla evlənib. Yuxu çin olur. Gənclər görüşür və bir-birini sevirilər. Üzüklərini də biri o birinə verir. Keşiş işi bilir, Əslini də götürüb qaçır. Kərəm onların izinə düşür. Nəhayət, bir şəhərdə onları tapır. Keşiş Kərəmin qarşısında çox çətin şərtlər qoyur. Bunlar bizim çap olunmuş dastanlarımızdakı sınaqlara bənzəyir. Keşiş Kərəmin gözlərini yeddi dəsmalla bağlayıb, qırx qızın arasında dayanmış Əslini tanımasını tələb edir. Kərəm Əslini tapır. Keşiş tələb edir ki, Kərəm göydə uçan durnaları öz sazı, öz səsi ilə yerə salsın. Kərəm bunu da edir. Kərəmin Kəlbi adlı qardaşı vardır. Kəlbi öz

qardaşının dalınca gəlib bu yerə çıxmışdır. Kərəmin bundan xəbəri yox idi. Keşiş isə bunu bilirdi. O, hətta burasını da bilirdi ki, Kəlbi yaxındakı ağacın altında yatmışdır. Rəhmsiz din xadimi Kərəmə bir silah verib deyir: «Bax, o ağacın altında yatmış ceyranı vura bilsən, qızımı sənə verərəm» -deyir. Kərəm bilmədən qardaşını vurub öldürür. Bu qanlı cinayət keşişə ancaq qaça bilmək üçün lazım imiş. Kərəm öz qardaşını öldürmüş olduğunu başa düşür və ona görə dəli olmaq dərəcəsinə gəlir. Nəhayət, Kərəm gəlib Gəncəyə çıxır. Burada bir Gəncə gözəli onu öz yanında saxlayıb, Əslini unutturmağa çalışır. Lakin bu mümkün olmur.

Uzun təfərrüatdan sonra əsər hər iki gəncin yanib məhv olması ilə bitir. Onu qeyd etmək yerinə düşər ki, dastanın bu variantı xalq arasında o qədər yayılmamışdır. Çünki bu variantda Kərəm haqq aşığı kimi tamamlanmamış bir surətdir. Çünki ola bilməzdi ki, qırx qız arasında Əslini tapan, sazı, sözü ilə durnaları yerə endirən haqq aşığı ağac dibində yatanın qardaşı olduğunu

bilməsin. Dastanın bu variantının ən naqis cəhətlərindən biri haqq aşiqinə olan münasibətdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, dastan Türkiyədə də çox məşhurdur. Türkiyədə variant kimi dastanın hicri tarixi ilə 1266-cı ildə Raif Ülkençi tərəfindən çap olunmuş Yazma nüsxəsi və miladi tarixi ilə 1842-ci ildə nəşir Əhmət Rasim tərəfindən Basma çap üsulu ilə düzəldilmiş və Türkiyədə 1927-ci ildə yenidən nəşr edilmiş Basma nüsxəsi əsas götürülür. Bir-birindən fərqlənən bu variantların qısa məzmununa diqqət yetirək.

Yazma nüsxəyə görə hekayənin qısa məzmunu:

«Şiraz şəhərində Süruri şah adlı bir padşah və onu əyləndirən Yəhud adlı keşişi vardı. İkisinin də uşaqları olmadığından kədər içində idilər. Keşiş Yəhud padşaha birgə səyahət etmək təklif edir. Əllərində əsa səyahətə çıxırlar. Yolda əgər uşaqları olarsa və onların biri qız və biri oğlan doğularsa onda onları bir-biri ilə evləndirməyi qərarlaşdırırlar. Bir dərviş qabaqlarına çıxır. Ona dərdlərini açırlar. Dərviş cibindən bir alma çıxarır və bu almanı ikiye bölüb yemələrini tapşırır. Onların uşaqları olacağını və bir-birlərini sevəcəklərini deyir və xəbərdarlıq edir ki, nə bədə onları bir-birindən ayırasınız, böyük günah etmiş olarsınız deyib, həm keşişdən, həm də padşahdan sözlərinin üstündə durmalarından təminat alıb qeyb olur. Xədicə Sultanın bir oğlu, keşişin arvadının bir qızı olur. Oğlana Şahi Gülşən, qıza Məryəm adı verilir. Məryəmin anası diş çəkəndir. Onun Manuk adlı sehrbaz əmisi də vardır.

Padşahın oğluna on beş yaşına kimi Sofi adlı bir müəllimi dərs öyrədir. Bir gün Şahi Gülşən müəllimindən göyərçin istəyir. Sofi ona göyərçin alır. Gülşənin uçurduğu quşlar bir gün Yəhudun evinin önündəki çinar ağacına qonur. Oğlanın quşları aşağı endirmək üçün atdığı daş Məryəmin oturduğu otağın aynasını qırır. Bunu görən qız bayıra çıxır və Gülşənlə rastlaşır. Gülşən qızı görən kimi bayılır və gözlərini açanda özünü qırxların süfrəsində görür və baxır ki, alma verən dərviş də onun başı üzərindədir. Dərviş ona artıq Məryəm sənindir, deyir. Gülşən təzədən bayılır. Bir qarı tərəfindən ayıldılan Gülşən Sofini görüb ondan saz istəyir. Qıza Əsli, özünə Kərəm adı verir. Eyni şəkildə dərini atasına da anladır. Atası keşişi çağırır ona qırx gün möhlət verir ki, toya hazırlıq görsün. Yəhud qardaşı Manukun tələbi ilə evlərini sehirləyib, var-dövlətlərini götürüb qaçırlar. Kərəm də bunları təqib etməyə başlayır. Eylan şəhərində keşiş Qoca Çinar Əslini oğlu Cücə İvana almaq istəyir. Süruri şahdan Xan Abbasa oğluna kömək edilməsi məktubu gəlir və Yəhud Bek şəhərinə qaçır. Kərəm də onların arxasınca düşür. Yolda

Rəsul dağının imamı Kərəmi haqq aşığı kimi sınamaq üçün sağ bir adamı tabuta qoyub aşığı namaza çağırır. Kərəm namaza durur. Şərif imam və onun ətrafındakılar Kərəmi döyməyə başlayırlar. Sonra tabutun qapağını açıb görürlər ki, həmin adam ölübdür. Onlar Kərəmin ayağına düşüb ondan üzr istəyirlər. Yəhud Bek şəhərində Camgöz adlı bir keşişin evində qalır. Kərəm şəhərə gəlib qızı tapır. İslam dinini qəbul etməsini Əslidən istəyir. Əsli etiraz edir. Camgöz Kərəmi Əsliyə qovuşduracağını vəd edib, onu evinə gətirir və şəhərin hakimi Osman ağaya evinə oğru girdi deyər şikayət edir. Osman ağa Kərəmin kimliyini bildikdən sonra keşişlə arvadını zindana salır. Manuk sehr ilə keşiş və arvadını zindandan qurtarır və onlar Tiflisə qaçırlar, oradan da Qarsa gəlirlər. Qarsda Emin paşa Yəhudu monastrda yerləşdirir və Kərəmi gözləyir. Kərəm Tiflisə gəlir, Tiflis aşıqlarının hamısına deyişmədə qalib gəlib sazlarını alır və Qarsa gəlir. Qars paşasının təkidindən sonra Əsli atasının həbs olunmaması şərti ilə Kərəmə ərə getməyə razılıq verir. Kərəm Əslini götürüb vətəninə yollanır. Yolda yenə

Manukun köməkliyi ilə Əsli qaçırılır. Keşiş bir neçə ölkə keçəndən sonra Qeysəriyyəyə gəlir və oranın keşişi olur. Yolda bir karvançının yardımı ilə borandan qurtaran Kərəm Ərzuruma gəlir. Murat çayından dilə gələn bir balıqdan sevgilisinin Qeysəriyyəyə getdiyini öyrənən Kərəm ora gəlir. Qeysəriyyədə Əhrəti baba adlı bir dərvişdən keşişin Rum monastrında olduğunu öyrənir. O, monastra gəlib xidmətçi işləyir. Keşiş Kərəmi tanıyıb ordan qovur. Kərəm bir ah çəkir üz-gözü şişir. Bir uşaq Kərəmi Əslinin anasının yanına gətirir. O, burada otuz iki dişini çəkdirir. Bu zaman Əsli ilə anası onu tanıyırlar və döyərək qovurlar. Kərəm allahdan Əsliyə də eşq verməsi üçün dua edir və duası qəbul olunur. Əsli yatdığı zaman ona eşq bədəsi verilir və o da islamı qəbul edir. Keşiş mütəsəllim Əhməd bəyə pul verib Kərəmi öldürmək istəyir. Əhməd bəyin bacısı Həsənə xanım Kərəmi imtahan edir və onun həqiqətən haqq aşığı olduğu məlum olur. Toy gecəsi Kərəm Əslinin xalatinin düyməsini açma bilmir və Əsliyə deyir ki, indi məni alov bürüyəcək, amma sən su tökmə. Kərəmin ağzından bir yaşıl alov

çıxıb onu bürüyür. Əslı dözməyib onun üzərinə su tökür. Sevgilisinin yanib külə döndüyünü görüb Kərəmi bürüyən alovun üzərinə özünü ataraq odda yanır .

Yuxarıda qeyd etdiyimiz dastanın Türkiyədə çap olunmuş variantı həm çap olunma tarixinin, həm də elə variantının qədimliyi ilə fərqlənir. Dastanın bu variantında türkmən, türk, Azərbaycan variantlarının qarşılıqlı əlaqəsi öz əksini tapmışdır. Həm də burada başqa variantlarda olmayan özünəməxsusluq vardır. Dastanın bu variantında qədim albanların izlərini görürük. Biz dastanın Alban xalqı ilə bağlılığı məsələsini qeyd etmək istəyirik.

Dastanın bu variantında Süruri şahın sarayında Yəhud adlı keşişi var. Bu alban çarlarına məxsus olan haldır. Qədim mənbələrdə qeyd olunurdu ki, «Alban çarlarının saraylarında keşişlər var idi. Onlar gecə-gündüz müqəddəslərə xidmət edirdilər».

Bu variantda Manuk da yeni surətdir. Manuk dastanda verildiyi kimi keşişin qardaşı yox, xidmətçisi ola bilərdi. Alban tarixi reallığında, albanların büt-pərəstliyə inamı olduğu bir dövrdə büt

məbədlərin kahinlərinin nökərləri, qulluqçuları olardı. Bu nökərləri manuk adlandırırdılar.

Dastanda Manukun sehrbaz olması, magiyanı dərindən bilməsi, bizə bu fikrə gəlməyə əsas verir ki, manuk xristianlığa qədərki alban dövründən, yəni magiyaların üstünlük təşkil etdiyi bir dövrdən alınmış surətdir. Rəsmi xristianlıq dövründə sehr, cadu dövlət səviyyəsində qadağan olunmuşdu. Musa Kalankatuklunun «Alban tarixi» kitabında bütperəst məbədin kahinlərinə necə divan tutulması da qeyd olunmuşdur. Biz bu barədə sonrakı fəsildə bəhs edəcəyik. Dastanın bütün xalqlarda olan variantlarında biz qədim türk adət-ənənəsi və o dövrün reallıqları ilə səsleşən tarixi hadisələrin şahidi olacağıq.

Basma nüsxəyə görə hekayətin qısa məzmunu:

«İsfahan şəhərində bir şahla onun dostu keşiş vardı. İkisinin də uşaqları olmurdu. İkisi də çox kədərli idi. Bir gün dostu keşiş şahı qəmini dağıtmaq üçün İrəm bağına bənzər bir baxça salmasını təklif edir. Bağça tikilir. Günlərin bir günü şahın arvadı Xanım Sultanla keşişin arvadı yolda bir qocanın verdiyi fidanları

(ağac tənəklərini) bağda əkirlər. Xanım Sultanın əkdüyü ağac bir alma gətirir. Onlar almanı bölüb yeyirlər. Keşişin qızı, şahın isə oğlu olur. Oğlana Əhməd Mirzə, qıza Qara Sultan adını verirlər. Xanım Sultanla keşişin arvadı uşaqları gələcəkdə bir-biri ilə evləndirməyə də söz verirlər. Keşiş qızının gözəl olduğunu görüb, gələcəkdə sözünün üstündə durmamaqdan qorxub Zəngi kəndinə köçür. Əhməd Mirzəyə Sofi adlı lələsi müəllimlik edirdi. Bir gecə Əhmədə Qara Sultanın əlindən eşq badəsi içirilir. O, beləcə aşiq olur. Atasından izn alıb Zəngiyə gedərək keşişə qonaq olur. Bir gün ova çıxan Əhmədin şahini Qara Sultanın bağçasına girir. Şahinin ardınca bağçaya girən Əhməd Mirzə Qara Sultanı görür. Əhməd Mirzə öz adını Kərəm, Qara Sultanın adını Əsli qoyur. İsfahana dönən Kərəm əlisazlı aşiq olur. Bir qoca qarı onun dərddini öyrənib, atasına xəbər verir. Şah keşişə işi anladır. Keşiş din ayrılığını səbəb edib müsbət cavab vermək istəmir. Şah israr edib keşişə toya hazırlıq üçün beş ay möhlət verir. Keşiş geri dönüb var-dövlətini də götürüb ölkədən qaçır. Kərəmə keşişin qaçması məlum olandan sonra əlində saz,

yanında Sofi Əslinin arxasınca qürbətə düşür. Minbir mərhumiyyət və sıxıntı içərisində Sultandağı, Hoy, Şuşa, Rəvan, Ağur, Çıldır, Ahıska, Sekri, Orxan, Gürcüstan, Qars, Oltu, Nəriman, Bəyazıt və Ürkübü keçib Vana gəlirlər. Buradan keçib bir müddət ölkələr dolaşan Kərəm ilə Sofi Həsənqalaya gəlir. Kərəmi sınamaq üçün tabuta diri adamı qoyan kənd camaatı Kərəm onun namazına durduqdan sonra öldüyünü görüb, onun kəramətinə inanırlar. Laləli dağda qara, borana düşən Kərəmlə Sofinin imdadına Xızır yetişir və onları Ərzuruma çatdırır. Burada Əslini tapır, ancaq yenə də Keşiş qızı qaçırır. Kərəm Ərzincan və Aşkadı keçərək Kərəmbelinə gəlir. Burada o, quru kəllə ilə qarşılaşıb, deyisir. Nəhayət, bir neçə ölkə keçəndən sonra Qeysəriyyəyə gəlib çıxır. Kərəm qızlardan öyrənir ki, keşiş orta məhəllədə zindançıbaşının evində yaşayır və arvadı da diş çəkir. Kərəm gəlib evi tapır. Başını Əslinin dizinə üstünə qoyub otuz iki dişini çəkdirir. Bu zaman ana ilə qızı Kərəmi tanıyır və evdən qovmaq istəyirlər. Kərəm Tanrıya dua edir, Əsli də sevdalanır. Gecə bir-birlərinə qoşulub qaçırırlar. Lakin bəyin

adamları onları tutur və Kərəmi həbs edirlər. Bu zaman bəyin bacısı Həsənə xanım Kərəmi sınaqlardan keçirir və onun haqq aşığı olduğuna şübhə qalmır. Sınaqlar da bundan ibarətdir. O, qırx qızın içində Əslini tanıyır, bütün qızların adlarını söyləyir, sevgilisinin əlamətlərini sayır. Qeysəriyyə bəyi keşişi çağırır və qızı Kərəmə istəyir. Keşiş hiylə işlədərək qaçır və gəlib Hələbə çıxır. Burada o, canını Kərəmdən qurtarmaq üçün qızını bir nəfərə nişanlayır. Bu zaman Kərəm yetişir. Gülxan bəydən sevgilisi haqda məlumat alır. Gülxan bəy bir qoca qarı vasitəsi ilə Əsliyə sevgilisinin gəlməsi xəbərini çatdırır. Kərəm Əsli ilə görüşdüüyü zaman paşa tərəfindən tutulub həbs edilir. Paşa aşıqdan Kərəm adını eşidib onun İsfahan şahının oğlu olduğunu bilincə ona kömək etmək qərarına gəlir. Əsli kilsə mərasimindən nişanlandığı adamla qayıdarkən paşanın adamları tərəfindən qaçırılır. Hər şeydən ümidini üzən keşiş sehrli xalatı Əsliyə verir ki, toy gecəsi geyinsin. Toy gecəsi düymələri açma bilməyən Kərəm səhərə yaxın bir ah çəkir və ağzından çıxan alov onu yandırır. Paşa keşişlə arvadını qətlə yetirir. Əsli Kərəmin külü

üzərində qırx gün gözləyir. Qırx birinci gün külək külü dağdan zaman o saçını süpürgə edib külü yığmaq istəyir və küldən bir göz qopub onun saçına düşür, Əsli də yanır. Külləri Kərəmin külünə qarışır.

Hələb paşası Sofini istədiyi bir qızla evləndirir. Dastanın Türkiyədə çap olunmuş bu iki variantının özləri də birlərindən fərqlənir. Kərəmin vətəni Yazma nüsxədə Şiraz, Basma nüsxədə İsfahandır. Kərəmin atasının adı Yazmada Süruri şah, Basmada isə adı yoxdur. Kərəmin anasının adı Yazma nüsxəyə görə Xədicə Sultan, Basma nüsxəyə görə Xanım Sultandır. Keşişin adı Yazmada Yəhud, Basmada isə keşiş kimi verilir. Kərəmin adı Yazmada Şahi Gülşən, Basmada isə Əhməd Mirzədir. Yazma nüsxədə öz sehrkarlığı ilə keşişə kömək edən qardaşı Manuk obrazına Basmada rast gəlmirik. Yazmada dərviş almanı Süruri şahla keşişə verir, Basmada isə şahın arvadı ilə keşişin arvadına ağac verilir və bu ağacın gətirdiyi meyvəni onlar yeyib uşağa qalırlar. Yazmada Əslinin ilkin adı Məryəm, Basmada isə Qara Sultandır. Dastanın hər iki variantında

Kərəmin sevgisi birtərəflidir. Əsliyə isə sevgi Kərəmin dualarından sonra verilir. Əslinin Kərəmi sevməməkdə israrlı olması Yazma nüsxədə özünü daha qabarıq bürüzə verir və s. kimi bu və ya digər süjetləri qeyd etmək olar. Bizim fikrimizcə, dastanın yazma nüsxəsi onun qədim Azərbaycan variantından götürülmüşdür. Orada olan obrazlar, bizə məlum olmayan ərazi adları, monastr və keşişlərin çoxluğu, xristianlığın qabardılması bizə belə düşünməyə əsas verir.

Dastanın Basma nüsxəsi isə sonrakı Azərbaycan variantlarından götürülmüşdür. İndi isə dastanın türkmən variantının qısa məzmununa nəzər yetirək.

Təbriz padşahı Ziyad şahın övladı olmurdu. O, vəzirinin məsləhəti ilə kasıb-kusuba, ac-yalavaca çoxlu nəzir-niyaz paylayıb, İmam Rza pirindən övlad istədi. Onun istəyi yerinə yetirildi. Ziyad şahın bir oğlu oldu, adını Mahmud qoydular.

Rum vilayətində Qara Mələk (türkmən variantında Qara Məlik Qara Mələk kimi verilir - H.E.) deyilən bir padşah yaşayırdı. Onun bir qızı var idi. O, Rum vilayətindən Ziyad şahın hüzuruna

gəldi. Ziyad şah onu hörmətlə qarşılayıb, öz vilayətində ona yer verdi.

Bir gün Mahmud Qarabağ vilayətinə ova çıxır. Mahmudun tərlanı quşun dalınca uçub Qara Mələyin bağına girir. Orada Qara Mələyin qızını görür və onlar bir-birlərinə vurulurlar. Adlarını da dəyişib Kərəm və Əsli qoyurlar. Kərəm Əsli ilə qırx gün bir yerdə oldandan sonra atasının yanına dönüb, dərdə-qəmə batır. Nə qədər münəccim, həkim gəlsə də onun dərdinə əlac edə bilməyir. Bir vilayətdə bir padşah var idi. O, oğlunu qardaşı qızı ilə nişanlamışdı. Elə olur ki, padşah ölür və onun yerinə keçən qardaşı qızı padşahın oğluna vermir. Oğlan məmləkətdən çıxıb gəzə-gəzə gəlib Ziyad şahın ölkəsinə çıxır. Kərəmin əhvalatını eşidir və onun hüsuruna gəlir. Kərəmin oğlandan xoşu gəlir və onlar dostlaşırlar. Oğlanın adı Bakır xandır. Kərəm dərdini ona anladır və Bakır xan da Ziyad şaha əhvalatı xəbər verir. Ziyad şah Qara Mələyin evinə elçiliyə gedir. O, Ziyad şaha razılıq verir. Lakin bir neçə gündən sonra verdiyi sözə peşman olub Rum vilayətinə qaçır.

Kərəm ata-anası ilə halallaşıb dostu Bakır xanla onların izinə düşüb, Əslinin yaşadığı vilayətə gəlir.

Kərəm bir dəstə qızdan Əslini xəbər alır. Qızların içindən Nərgiz adlı bir qız Əslini onunla görüşdürməyə söz verir. Nərgiz Əslinin anası Məryəmdən icazə alıb Əslini kilsəyə gətirir. Qızların hər biri bir istək niyyət edib dua edirlər. Əsli isə üzünü qibləyə tutub Kərəmi Tanrıdan istəyir. Bu zaman Kərəm gizləndiyi yerdən çıxır və onlar görüşürlər. Əslinin ata-anası bundan xəbər tutub gecəynən həməni yeri tərk edirlər. Qara Mələk yolda bir çobana rast gəlir və Kərəmi öldürmək üçün ona yüz tükən verir. Kərəm çobana yetişən zaman o, Kərəmi öldürmək istəyir lakin dostu Bakır xan deyəndə ki, o, Ziyad şahın oğludur, çoban Kərəmdən üzr istəyir və Mələkin Boyat elinə tərəf getməsi xəbərini verir.

Qara Mələk gəlib bir vilayətə yetişir. Buranın hakimi Mahmud xandır. Onun Əsliyə gözü düşür və Mələk razılıq verir. Toy günü Kərəm ora yetişir. Mahmud xan Kərəmi tanıyan kimi ondan üzr istəyib, hər ikisinin toyunu etməyə qərar verir. Bu zaman gecə yarısı Qara Mələk ailəsi ilə birlikdə qaçır. Kərəm də onların

ardınca gedir. Yolda dostu (enekeşi) Bakır xan ölür. Kərəmi Ərzurum dağlarında don vurur. Ərsə xoca adlı bir bəzirgan onu xilas edir və sağaldır. Bəzirgan Kərəmin Ziyad şahın oğlu olduğunu eşidəndə onun zorla əl-qolunu bağlayıb Təbrizə aparmaq istəyir. Yolda Kərəmin haqq aşiqi olduğunu sınamaq üçün ondan dağın onlara yol verməsini tələb edir. Kərəm «Dağlar» qoşmasını deyir və dağ qardan, borandan təmizlənib onlara yol verir. Bunun müqabilində bəzirgan Kərəmi azad edir. Kərəm mağarada gecələyir. Qara Mələyə Kərəmin qaldığı yer agah olur. Mələk Əzra adlı bir quldura pul verib onu öldürməyi tapşırır. Əzra mağaraya yaxınlaşanda Kərəm ona niyyəti haqda məlumat verir. Əzra Kərəmin haqq aşiqi olduğunu başa düşüb onlan üzr diləyir. Əslinin atası ilə anasını vilayətin hakimi Xunkar qonaq çağırır. Bundan istifadə edən Kərəm bir qarı vasitəsilə Əsli ilə görüşür. Kərəm bir daha Əsli ilə görüşmək üçün onun anası Məryəmə dişini çəkdirir. Bu zaman Qara Mələk onu tanıyır və evindən qızıl oğurlamaqda günahlandırır. Kərəmi Xunkarın adamları tuturlar. Xunkar onun edam olunmasına

göstəriş verir. Edam vaxtı Kərəm göydə uçan durnalara qoşma deyir. Durnalar cəlladlara hücum edib onların bir hissəsinin gözünü çıxarır, bir hissəsini isə yarımcan edib qovurlar.

Xunkar Kərəmi yanına gətirib onun bir daha haqq aşiqi olmasına əmin olmaq üçün ondan durnaları yerə endirməyi tələb edir. Bu tələbi Kərəm yerinə yetirir. Xunkar Əsli ilə Kərəmin toyuna hazırlaşmaq üçün göstəriş verir. Bu zaman Qara Mələk cadugər dərzi çağırıdır və ona paltar tikdirdi, bir zərgərə isə onun düymələrini qızıldan etdirib, paltara bir qızıl kəmər də düzəltirdi. Qara Mələk Əsliyə bu paltarı geydirir. Toy gecəsi düymələri açma bilməyən Kərəm alışıb yanır. Bu əhvalat Xunkara çatan kimi Qara Mələklə Məryəmin üstünə neft töküüb yandırtdırır. 40 il Əsli Kərəmin günbəzi üstə qalır. Tanrının əmri ilə Kərəm dirilir və əsli ilə birlikdə vətəninə dönür. Kor olmuş Ziyad şahın da gözlərinə Allahdan şəfa diləyir, Ziyad şahın gözləri açılır və yenidən özlərinə vətənlərində toy edirlər.

Dastanın süjet xəttində və toponomikasında olan qeyri-dəqiqlik bir daha onu sübut edir ki, dastan Türkmənistanı Azərbaycandan

keçmişdir. Dastanı söyləyən baxşının Azərbaycanla yaxından tanışlığı olmadığı üçün bu cür qeyri-dəqiqliklərə yol vermişdir. Dastanın təkcə türkmən variantı bu cür xoşbəxt sonluqla bitir.

Çap olunmuş Azərbaycan variantların özlərinin də məzmunlarında fərqlər vardır. Belə ki, 1961-66-cı ildə çap olunan variantlarda dastanın sonunda Əsli ilə Kərəmin bir-birlərinə olan məhəbbətini görən Hələb paşası onları bir-birlərinə qovuşmaqda kömək edir və dastan Hələbdə tamamlanır. Paşanın adı qeyd edilmir, Lakin 1939-60-cı il variantlarında dastan Hələbdə yox, Qeysəriyyədə sona yetir. Dastanın müxtəlif variantlarında keşişin üçüncü dəfə qaçması məsələsi də fərqlidir. 1939-cu il variantında keşiş 40 gün möhlət istəyir, xalq isə ona 40 gün möhlət verilməsinin əleyhinə çıxır. Xalqın tələbini yerinə yetirən Süleyman paşa keşişin arvadını zindana saldırır. 1961-ci il variantında bu hadisə bir qədər mülayimləşdirilmişdir. Belə ki, 1939-cu il variantından fərqli olaraq Hələb paşası keşişin «arvad-uşağını» yanında saxlayır, keşişə isə hazırlıq üçün üç gün vaxt verir. Bütün Azərbaycan variantlarında dastanın sonunda Əslinin

düymələrini açma bilməyən Kərəm od tutub yanır. 1939-cu il rusca Moskvada çap olunmuş variant əvvəlkilərdən fərqlənir. Bu variantda əsasən keşiş tərəfindən Əsli üçün hazırlanmış donun düymələrini Kərəm açan zaman düymədən çıxan qığılıcım Əslini bürüyür. Kərəm Əslini xilas edə bilmir və axırıncı qoşmasını oxuyur.

Dastanın əvvəlki nəşrlərində bu hala rast gəlinmir.

İndi isə 1960-cı ildə dastanın rus dilində nəşr olunan variantına nəzər yetirək. Dastanın rus dilinə tərcüməsində bir sıra təhriflərə yol verilmişdir. Azərbaycan və digər ölkələrin variantlarında olmayan əlavələr edilmişdir. Məsələn, Azərbaycan variantında göstərilir ki, Qeysəriyyəyə qaçan Qara Məlik qızını orada bir keşiş oğluna nişanlayır. Rus dilindəki tərcümədə isə Qara Məlik qızını erməni tacirinə nişanlayır. Azərbaycan dilində olan dastandan Qeysəriyyə paşasının vəzirinin milliyyəti barədə söhbət belə açılmadığı halda rus dilinə tərcümədə göstərilir ki, vəzir ermənidir və məhz erməni olduğu üçün cavanlara ürəyi yanır və kömək etmək istəyir. Dastanda göstərilir ki, Qara keşiş

Ziyad xanın vəziri və ya bəzi variantlarda isə xəzinədarıdır. Rus dilinə tərcümədə isə o, erməni keşişi kimi verilir. Azərbaycanın görkəmli mədəniyyət və elm xadimlərinin hazırladığı dastanın rusca tərcüməsindəki bu təhriflər şübhəsiz ki, bizdə təəccüb və təəssüf doğurur. Yaxud dastanın 1978-ci ildə rus ictimaiyyəti üçün nəzərdə tutulmuş variantı da təhrif olunmuş şəkildə çap edilmişdir. Dastanın bu tərcüməsi 1960-cı ildə Ə.Axundov tərəfindən çap edilmiş variantının rus dilində tərcüməsi sayılsa da ondan fərqlənir.

İlk öncə Ziyad xanla keşişin əhdi-peymanı barədə söz belə açılmır. Dastanda bir çox hallarda verilən xristian, xristian keşişi sözləri, erməni, erməni keşişi sözləri ilə əvəz olunmuşdur. Ermənilik həddən-ziyadə qabardılmışdır.

Ümumiyyətlə, dastan rus ictimaiyyətinə düzgün çatdırılmamış və dastanın Azərbaycan dilində olan variantları ifrat dərəcədə təhrif olunmuş şəkildə rus dilinə tərcümə edilmişdir. «Əsli-Kərəm» dastanının daha bir variantı da vardır. Bu variantı digərlərindən fərqləndirən cəhət Əslinin valideynlərinin müsəlman olmasıdır.

Qara Məlikin və Əslinin etnoloji kökünə aydınlıq gətirmək üçün dastanın bu variantı mühüm aspektlərdən biridir. Bu barədə III fəsildə ətraflı danışılacaqdır. Dastanın qısa məzmunu aşağıdakı kimidir.

Dastanın bu variantında hadisələrin cərəyan etdiyi mərkəz İsfahan şəhəridir. Şah övladsızdır, vəziri Əbu Qəmbərle məsləhətləşib bir çox inamları yerinə yetirdikdən sonra hər ikisinin övladı, şahın oğlu, vəzirin isə qızı olur. Lakin uşaqlar adsızdırlar. Onlar boya-başa çatıb bir-birlərini sevdikdən sonra «Əsli», «Kərəm», adlarına yiyələnirlər. Əbu Qəmbər və arvadı qızlarını şah oğluna vermək istəmir. Səbəb isə aydın deyildir. Onlar Əslini götürüb Zəngidən qaçırlar. Kərəm isə onları təqib edir. Burada da Sofi Kərəmi bütün dastan boyu müşayət edir. Kərəm Əslinin dalınca Xoy, Qarabağ (Şuşakənd), İrəvan, Ağur, Çıldır, Axalsxa, Kutaisi, Ani, Şirak, Qars, Olti, Nəriman, Van, Bəyazid, Bitlis, Muş, Sarılar, Sivas, Araz sahilləri və s. dolaşır, hər yerdə bir-birindən seçilən əhvalatlarla qarşılaşır. Dastanın sonu da bəlli şəkildə – sevənlərin ölümü ilə tamamlanır.

«Əsli-Kərəm» dastanı aşığılarımız tərəfindən çox sevilmiş və onun xələfi olacaq dastanlar yaratmağa çalışmışıdılar. Belə dastanlardan biri «Baxış-Leyla» dastanıdır. «Məhəbbət dastanları» adlı kitabın toplayıb tərtib edəni tədqiqatçı R.Rüstənzadə «Baxış və Leyla» dastanı ilə «Əsli-Kərəm» arasında olan oxşarlığı qeyd edəndən sonra bu nəticəyə gəlir ki, «Baxış və Leyla»da sevgi-məhəbbət daha təbii, daha çevik əks olunmuşdur».

Biz hər iki dastan haqda paralel araşdırmalar apardıqda onların fərqli cəhətlərinin üstünlüyü özünü daha çox büruzə verdi. Belə ki, «Əsli-Kərəm» dastanında konflikt yaradanın məqsəd və məramı aydındır. Onun qarşısında duran din ayrılığıdır. «Baxış və Leyla» dastanında isə konflikt yaradan Molla Humayın məqsədi və məramı oxucuya aydın olmur. Başa düşmək olmur ki, Molla Humay qızı Leylanı nə üçün Əmir şahın oğluna vermək istəmir. O şah ki, Molla Humayı öz himayəsində saxlayıb oxutdurmuş və cəmiyyət üçün bir şəxsiyyət kimi yetişdirmişdir.

«Əsli-Kərəm» dastanında Kərəm ancaq Əslini sevir. Bu məhəbbət qarşısında ona olan maneələrə dəyanətlə sinə gərir və öz ölümü ilə məhəbbəti ilahiləşdirir. Kərəm məhəbbətindən fərqli olaraq Baxışın Leylaya olan məhəbbəti dəyişkən və ziddiyyətlidir. Belə ki, o, Leylanı sevdiyi halda, Şahzadəyə də vurulur. Leyla ilə bərabər onu da özünün qadını edir. Baxış məhəbbətinin qiymətini onun özünün dediyi misraları ilə vermək olar.

Mənə əzizsiniz baş ilə candan,
Sizi seçəmmirəm huri-qılmandan.
Baxış deyər hərənizi bir yandan,
Dolayım qollara, bel yaraşıqdı.

Bütün bunlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, «Əsli-Kərəm» dastanı «Baxış və Leyla»dan öz mənəvi, estetik dünyası ilə ölçüyəgəlməz dərəcədə fərqlənir.

Tədqiqatçılarımız Orta Asiya dastanları içərisində «Kozi Körpəş və Bayan Sulu» ilə «Əsli Kərəm» dastanı arasında yaxınlığı qeyd edirlər. «Kozi Körpəş və Bayan Sulu» dastanının ayrı-ayrı xalqlara

mənsub variantlar arasındakı kiçik fərqlər nəzərə alınmazsa, lap qısa məzmunu belədir: «Qarabayla Sarıbay övladsızdılar. Əhd edirlər ki, övladları olsa göbəkkəsmə nişanlasınlar. Sarıbayın oğlu, Qarabayın isə qızı olur. Oğlanın adını Körpəş, qızın adını isə Sulu qoyurlar. Oğlanın atası ölür, Qarabay öz qızını yetimə vermək istəmir və var-dövlətini də götürüb o diyardan köçür.

Körpəş Bayan Suluya adaxlı olduğunu bilib, onun dalınca gedir. Kozi Körpəş yolda qayaya, qurda, çaya, meşəyə və s. rast gəlir. Onlardan Sulunu soruşur. Qarabay isə qızı öz nökəri Kodarqula nişanlayır. Çünki Kodarqul susuz səhradan keçən yoldan su tapmış, onun sürülərini tələf olmaqdan xilas etmişdir. Körpəş gəlib buraya çıxır Bayan Sulu ilə görüşür. Hətta bir gecə onun yanında qalır. Bir varianta görə Kodarqul, başqa bir varianta görə isə Qarabay Körpəşi öldürür. Qız da Körpəşin qəbri olan künbəzə girir və özünü xəncərlə vurub öldürür.

Qazax variantına görə, Bayan Sulu özünü öldürməmişdən qabaq Kodarqulunu da məhv edir. Onun meyidini də Körpəşlə Sulunun qəbirləri arasında basdırırlar. Sevgililərin qəbirlərindən göyərən

gül kolları birləşmək istəyir, Kodarqulun qəbrindən qalxan tikan isə onların birləşməsinə imkan vermir.

Orta Asiya dastanlarının tədqiqi ilə məşğul olan alimlərin bir çoxu bu dastanı «Tahir-Zöhrə» ilə müqayisə edir, hətta «Tahir-Zöhrə»ni bu dastanın bir növ variantı hesab edirlər. Dastanın «Tahir-Zöhrə»nin Orta Asiya versiyası ilə doğrudan da süjet oxşarlığı vardır. Ancaq bildiyimiz kimi, bizim «Tahir-Zöhrə» dastanı Orta Asiya versiyasından çox fərqlənir. Bu baxımdan «Kozi Körpəş və Bayan Sulu» bizim «Əsli-Kərəm»ə çox yaxındır ki, M.H.Təhmasib bu barədə öz əsərində ətraflı bəhs etmişdir. Bir sıra məqamları da biz qeyd etmək istəyirik. Dastanın qısa məzmunundan göründüyü kimi «Əsli-Kərəml»lə süjet yaxınlığı vardır. Dastanda süjet yaxınlığı sayılan övladsızlıq motivi, Körpəşin Kərəm kimi sevgilisini qayadan, qurddan, çaydan və s. soraqlaması, dastanın finalının tamamilə uyğun gəlməsi məsələsini belə izah etmək olar: «Əsli-Kərəm» Orta Asiyada geniş yayılıb sevildiyindən o xalqların dastan yaradıcılığına güclü təsir etmişdir. Orta Asiya xalqlarının söz

ustadları dastan söyləyərkən «Əsli-Kərəm»in motivlərindən çox ustalılıqla istifadə edib öz yaradıcılıqlarına tətbiq etmişlər. «Əsli-Kərəm» dastanının türkmən variantının özündə də «Kozi Körpəş və Bayan Sulu» dastanı ilə süjet oxşarlığı vardır. Belə ki, Körpəş obrazının «Əsli-Kərəm» dastanının türkmən variantında Kərəmin dostu olan Bakır xan obrazı ilə ilkin süjet xəttində oxşarlıq vardır. «Əsli-Kərəm» dastanının Bakır xanla bağlı hissəsinə diqqət yetirək:

«Bir vilayətdə bir padşah var idi. Onun qardaşının da bir qızı var idi. Padşah qızı oğluna nişanladı. Bir müddət sonra padşah öldü. Qardaşı onun yerinə keçdi. Təzə padşah qızı oğlana vermədi. Oğlan da divanələr tək şəhər bə şəhər, diyar bə diyar gəzib Ziyad şahın vilayətinə gəldi.

«Kozi Körpəş və Bayan Sulu» dastanında da Qarabayla Sarıbay övladsızdırlar. Onlar nəzir-niyaz verib əhd edirlər ki, övladları olsa onları göbəkkəsmə nişanlasınlar. Sarıbayın oğlu, Qarabayın isə qızı olur. Oğlanın adı Körpəş, qızı adını isə Sulu qoyurlar. Körpəşin atası ölür və Qarabay qızını yetimə vermək istəmir və

var-dövlətini də götürüb o diyardan köçür. Körpəş də onları təqib etməyə başlayır.

Bu süjet oxşarlığı Körpəş-Bakır obrazlarının ilkin anda eyniyyətliyindən xəbər verir. Bu isə «Əsli-Kərəm» dastanının bir daha böyüklüyünü sübut edən amillərdən biridir. Yuxarıda deyilənlərdən aydın görünür ki, dastanın müxtəlif variantları mövcud olsa da, bütövlükdə dastan Azərbaycan ərazisi ilə bağlıdır.

İndi isə «Əsli-Kərəm» dastanının erməni dilində olan tərcüməsinə fikir versək erməni xislətinin iç üzünü bir daha aydın görə bilərik. «Əsli-Kərəm» dastanını XIX əsrin erməni aşığı-şairlərindən olan Civani bir neçə dəfə erməni dilinə tərcümə etmişdir. O, ilk dəfə 1888-ci ildə, ikinci dəfə 1895-ci ildə, üçüncü dəfə 1901-ci ildə dastanı çap etdirmişdir. «Əsli-Kərəm» dastanı erməni dilinə tamamilə təhrif olunmuş şəkildə çap olunmuşdur. Dastana qəsd olunmuş və orada olan obrazların heç biri türk kimi verilməmişdir.

Dastanda Kərəmin adı Mirzəbəydir, İsfahan padşahı Harun əl Rəşidin oğludur. O, dostu Sofi ilə məktəbdə bir yerdə oxuyur. Bir gün Sofinin təklifi ilə ova çıxırlar və Zəngi kəndinə gəlirlər, ov zamanı Mirzəbəy İsfahan padşahının vəzirinin qızı Asthiqi görür, bilir ki, bu yuxuda gördüyü qızıdır. Burada onlar adlarını dəyişdirib Əsli-Kərəm qoyurlar. Əsli Kərəmi sevsə də, o, dinindən dönmə bilmir. Məhəbbət və din, bu iki fikir arasında qalan Əsliyə nəhayət, dini inam güc gəlir. O, Kərəmə deyir: «- Mən erməni, sən isə «farssan»? , bizim dinimiz də ayrıdır. Ona görə də sənin ilə mənim dostluğum baş tutmaz». Əslinin atası ruhani idi və xristian dininin bütün qanunlarına çox ciddi əməl edirdi. O, Harun əl Rəşidin uşaqları evləndirmək təklifini rədd edir və ailəsini götürüb ölkədən qaçır. Kərəm də onları təqib edir. Ərzurumda Əsliyə rast gəlir. Əsli onu görən kimi qaçıb Kərəmin gəldiyini ata-anasına xəbər verir. Keşiş Qeysəriyyəyə qaçır. Qeysəriyyəyə gələn Kərəm dişini çəkdirmək bəhanəsi ilə Əsliyə gəlir. Dişini çəkdirən zaman ağzı qanla dolan Kərəm Əslinin verdiyi dəsmal ilə ağzının qanını siləndə Əsli onu tanıyır, başını

dizinin üstündən atıb qaçır. Əslinin anası keşişə xəbər verir. Onlar bu ölkədən də qaçırlar. Qeysəriyyədə Kərəmi tutub mühakimə edirlər. Hakimin bacısı Hasane Kərəmi sınaqlardan keçirir, bu sınaqlar dastanın digər variantlarında olan sınaqlara bənzəyir. Onun haqq aşiqi olduğuna tam əmin olandan sonra azad edirlər. Ən nəhayət, hadisələr Hələbə köçür və iki gəncin yanması ilə sona çatır. Göründüyü kimi, dastan burada erməni təcavüzünə məruz qalmış və erməni həyasızlığının qurbanı olmuşdur. Dastanın bu tərcüməsində (onu belə adlandırmaq mümkünsə) Kərəm fars oğludur və Əsli yolunda hər şeyə gedən, hətta dinini də itirməyə razı olan şəxsdir. Dastanın bir yerində o, Əsliyə müraciət edib onu sevməsi üçün əgər istərsə dinindən də dönməyə razıdır. Əslini isə dastanın digər variantlarında olduğu kimi böyük məhəbbətlə Kərəmi sevən və bu sevgini bütün dini meyardan uca tutan və eşqi yolunda yanıb kül olan bir surət kimi görmürük. Folklorşünas alim İ.Əbbaslı aşiq Civaninin yaratdığı Əslini çox düzgün qiymətləndirmişdir: «Oxucunun gözündə həqiqətdə zərif, füsunkar, xoş xasiyyətli, sevən Əslini burada öz

yaşlılarına xas olan bütün təbii hisslərdən məhrum, qəddar, ruhsuz, yaramaz bir qıza çevirmişlər».

Əslinin adı da dastanda Asthiqdir. Bu bir daha dastanın erməniləşdirilməsi üçün atılan uğursuz addımdır. Əsli sözü daha sonra qeyd edəcəyimiz kimi sırf türk mənşəli sözdür. Ancaq Asthiq özü də erməni sözü deyildir. Bu erməni yalanını İ.Abbaslı layiqincə cavablandırırmışdır: «Tərcüməçinin dastan üzərində apardığı əməliyyat əsas və ikinci dərəcəli obrazlardan da yan keçməmişdir. Dastanın bütün türk variantlarında əsas qəhrəmanın adı Məryəm olsa da, burada o, dəyişdirilib erməni qadın adlarından olan Asthiqlə əvəz olmuşdur və bu tərcüməçi tərəfindən heç də təsadüfən seçilməmişdir. Məryəm adından fərqli olaraq Asthiq erməni adıdır. Q.M.Qalstyan qeyd edir ki, «Erməni mifologiyasında Asthiq Nuh peyğəmbərin qızlarından biridir. O gözəllik və məhəbbət ilahəsi kimi tanınır».

Gördüyümüz kimi, tərcüməçi onu erməni dünyasına bağlamaq üçün onun adı ilə yanaşı əlamət və nişanələrini də erməniləşdirmişdir».

Dastanın bu tərcüməsində keşiş də dini yolunda mübarizə aparan «mərd», «mübariz» kimi verilmişdir. Bildiyimiz kimi, dastanın türk variantlarında keşiş qızını Kərəmə verəcəyinə söz verir və vaxt istəyir, sonra isə qaçır. Yəni riyakar bir şəxs kimi təqdim olunur. Amma «Əsli-Kərəm»in Civani tərcüməsində keşiş obrazı fərqli verilmişdir. Tərcümənin bu yerinə nəzər yetirək: «Əslinin atası ruhani idi. O, bütün qəlbi ilə xristian dininə qulluq edirdi və xristianlığın bütün qanunlarına dəqiqliklə əməl edirdi. Harun əl Rəşid Əslini öz oğluna istəyəndə o heç bir yaltaqlıq, hiyləgərlik etmədən padşaha deyir: «Şah sağ olsun, bu nigah baş tutmaz, çünki bizim dinlərimiz ayırıdır. Belə olan təqdirdə mən öz qızımı necə sənin oğluna verə bilərəm? Ruhanini sakitləşdirən padşah cavab verir: «Bu o qədər də əhəmiyyətli məsələ deyildir, qız bizim dini qəbul edər». Bu sözü eşidən ruhaninin az qaldı ağı başından çıxsa və həmin saat söylədi: - Mənim hər nəyim varsa özünə götür, ancaq mən sənin əmrini yerinə yetirə bilmərəm. Əslində bu tərcüməçinin ideal erməni ruhanisi yaratmaq istədiyindən irəli gəlmişdir. Amma tarixin bütün anlarında

erməni ruhaniləri və kilsəsi siyasi şəraitdən asılı olaraq bütün hakimiyyətlərə bacarıqla uyğunlaşıb qulluq göstərmişlər. Bu barədə daha sonra ətraflı bəhs edəcəyik. Hətta bu dastanda yer adları, insan adları da erməniləşdirilmişdir. Bu barədə folklorşünas alim İ.Abbaslı ətraflı bəhs etmişdir.

Dastanın erməni dilində olan tərcüməsi bir daha ermənilərin azəri türklərinə və onların mənəvi mədəniyyətinə qarşı tutduqları mövqeni açıb göstərir. Adi bir erməni aşiq-şairi Azərbaycanın mənəvi mədəniyyətinin tacı sayılan «Əsli-Kərəm» dastanını erməni-fars sənət nümunəsi kimi təqdim edərsə, onda erməni elm adamlarının bu sahədə əməlləri görün hansı dərəcədədir. Ancaq tarix tarixiliyində, fakt faktlığında qalır. «Əsli-Kərəm» dastanı Azərbaycan mənəvi mədəniyyətinin, ağız ədəbiyyatının məhsulu olaraq qalıb və qalacaqdır.

II FƏSİL

«Əsli-Kərəm» dastanının qədim alban etnosu ilə əlaqəsinin olması fikrini əsaslandırmaq üçün albanlar haqda, onların etnogenezisi və mədəniyyəti haqda qısaca olsa da, məlumat vermək, Azərbaycan xalqının formalaşmasında mühüm rol oynamış bu etnosun mifoloji fikir dünyası, mədəniyyəti və etnogenetik cəhətdən türkmənşəli olması probleminə aydınlıq gətirmək lazımdır. Azərbaycan tarix və ədəbiyyatşünaslığında alban etnosunun etnogenezisi barədə əsas etibarilə iki baxış vardır. Erməni, rus və bəzi Azərbaycan alimləri albanları Qafqaz İber xalqlarına aid edir, hətta udinlərin ulu əcdadı sayırlar. Lakin albanların qədim türk mənşəli olduqlarını deyən baxış da vardır. Y.B.Yusifov, M.M.Seyidov, Q.Ə.Qeybullayev, S.Əliyarov, N.Rzayev və b. tədqiqatçıları bu qəbildən saymaq olar.

Şimali Azərbaycanın aparıcı tayfası olmuş və Azərbaycan xalqının təşəkkülündə mühüm rol oynamış albanlar e.ə. IV

əsrdən eramızın VIII əsrinə qədər, yəni ərəb işğalınadək dövlət qurumuna malik olmuşlar. VIII əsrdə yaşamış Əbu Məhəmməd ibn Hişam «Kitabül-tican fi mülük həmyər» (həmyər hökmdarları barədə taclar kitabı») adlı əsərində beşinci ərəb xəlifəsi I Müaviyə ilə çağdaş olan Übeyd ibn Şəriyyə əl-Cürhumi haqqında maraqlı yazı vermişdir. Müəllifin adı çəkilən kitabı əslində Əl-Cürhuminin I Müaviyyə ilə apardığı söhbətlərinin yazısına həsr edilmişdir. O yazır: «Yəmən padşahı Raiş zamanında onun sərkərdələrindən biri Şimr ibn əl-Qəttaf ibn əl-Müntab yüz min nəfərlik bir ordu ilə türklərlə döyüşə-döyüşə Azərbaycana daxil oldu. Döyüş nəticəsində türklər məğlub oldular. Şimr ibn əl-Qəttaf həmin döyüşün və keçdiyi yolların keyfiyyətini iki daş üzərində yazdırdı. Əl-Cürhumi qeyd edirdi ki, onların hər ikisi bu gün Azərbaycan divarlarında saxlanılmaqdadır. Müaviyənin Übeyd ibn Şəriyyə ilə söhbəti bura çatdıqda Müaviyə Übeydə müraciət edərək, Azərbaycan haqqında onun fikrini öyrənmək istəyərək demişdir: «Sən Allah, Azərbaycan haqqında əlaqəniz, tələşiniz, xatiriniz nədir? »

Übeyd ibn Şəriyyə belə cavab verir: -Ora türk torpağıdır. Onlar oraya cəmlənərək bir-biri ilə qarışmış və təkmilləşmişlər. Bu qiymətli məlumat və habelə son illərdə aparılmış tədqiqatlar azərbaycanlıların ulu əcdadlarının cənubda İran, şimalda Dağıstan etnosuna aid edən bəzi tədqiqatçıların baxışlarının düzgün olmadığını göstərir.

Azərbaycan türk torpağı sayılırsa, onda şimalda erkən orta əsrlərə mənsub abidələrimiz də, albanların mənəvi mədəniyyəti də türklər ilə əlaqəlidir. «Əsli-Kərəm» dastanı da məhz bu baxış kontekstində araşdırılmalıdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda Cənubi Qafqaz ərazisində oğuzlarla yanaşı albanların da yad olunması heç də təsadüfi deyil. «Kitabi-Dədə-Qorqud» eposunun IV boyunda yazılır: «Alpanlar başı Qazan oğlancuq ilə sərxoş olub yaturlar-dedi».VII boyda isə «Ağ-boz atlar çapdırır alpanlar gördüm. Ağ ışıqlı alpları yanıma saldım» sözləri vardır. «Xalqımızın mənşəyinin öyrənilməsi baxımından əvəzsiz tutumu olan «alpanlar» sözü məlum olduğu kimi, V.V.Bartold, O.Ş.Gökyay və başqa

qorqudşünaslar yanlış olaraq «alp»lar kimi oxumuşlar. Əslində isə yeddinci boydakı parçada bu sözlər eyni bir cümlədə yanaşı, lakin ayrı-ayrı semantika yükü ilə çıxış etməkdədirlər: «Ağ-boz atlar çapdırır alpanları gördüm. Ağ ışıqlı alpları yanıma saldım». Alban etnotoponimləri çoxu azacıq dəyişikliklərlə indi də qalmaqdadır.

Alpan forması: Gürcüstanda iki «Alpani» kəndi; Şərur-Dərələyəz ərazisində iki «Elpanos» kəndi və «Alpan» dərəsi; Quba rayonunda «Alpan» kəndi; Azərbaycan-Dağıstan sərhəddində «Alpanar» kəndinin xarabalığı...

Alban forması: Lənkəran qəzasında (XIV əsr) «Albani» kəndi; Naxçıvanda «Alban» təpələri; Qax rayonunun Ləkit kəndi yaxınlığında «Alban tala»; Gürcüstanda «Albani» kəndi... Alvan forması: Qəbələ və Göyçay arasında «Alvan» dərəsi, Cənubi Azərbaycanın Əhər mahalında «Alvan» kəndi, Təbriz yaxınlığında «Alvanaq» kəndi... Ağvan forması: Kolatağ çayının Xaçınçaya töküldüyü yerdə «Ağvan» istehkamı, Zəngəzurda

(XIX əsr) «Ağvanlı» kəndi, Şuşa yaxınlığında «Ağvan» xara balığı...

Alban etnotoponimlərinə təkcə Azərbaycan, Gürcüstan və Cənubi Azərbaycan ərazisində deyil digər türksoylu xalqlarda türkmənlər, qazaxlar, qırğızlar, özbəklər arasında bu gün də «alban» adlı türkmənşəli tayfalar vardır . «Əsli-Kərəm» dastanı da məhz bu ölkələrdə yayılmışdır. «Kitabi-Dədə-Qorqud» eposunda «alp» və «alpan» sözlərinin yanaşı çəkilməsi göstərir ki, ümumiyyətlə, «alpan», «alban» etnonimi qədim türk mənşəli alp, alb, «igid», «qəhrəman», «sərrast atıcı» sözündən yaranmışdır. Bu fikri qorqudşünaslarda da söyləmişlər: «Alpan etnonimi «an» cəm şəkilçisi qoşulmaqla «alp» sözündən törəmişdir. Eposda Qazan xanın «alpanlar başı» adlanması qədim albanların oğuz etnosu tərkibində olduqlarını, yaxud alban adının oğuzlara keçdiyini sənədləşdirən bir faktdır». Qeyd etmək lazımdır ki, oğuzların albanlar sayılması kimi, albanların həm də hun adlanması faktı da məlumdur. Məsələn, III əsrdə Albaniyada hökmranlıq edən Sanatruk mənbələrdə həm alban hökmdarı, həm

də hun hökmdarı kimi səciyyələndirilir. V əsr erməni müəllifi Favst Buzand Sanatruku maskut (hun) hökmdarı, Alban tarixçisi Musa Kalankatuklu isə Sanatruku bir yerdə alban hökmdarı, bir yerdə hun qoşununun başçısı adlandırır. O, kitabının XII fəslində yazır: «Trdat öldükdən sonra Paytakaran şəhərində adı tanınmış Sanatruk albanlara hökmdarlıq etməyə başlamışdı. Buradan o, Erməniyyəyə basqın etdi».

Kitabın XXVII fəslində müəllif Sanatruku hunların çarı kimi verir. Yuxarıda verilən tarixi mənbələr bir daha sübut edir ki, oğuz elinin başçısı Qazan xan həm də albanların hökmdarı adlandırıldığı kimi, Sanatrukun da gah alban, gah da hun hökmdarı kimi verilməsi alban-türk etnik birliyini əsaslandıran əsas faktorlardandır. Ümumiyyətlə, sitat gətirilən tarixi mənbələr belə fikrə əsas verir ki, genetik cəhətdən eyni tayfalar olduqları üçün qaynaqlarda onlar eyniləşdirilmişlər. Suriya mənbəsində qeyd olunur ki, 544-cu ildə alban Kardost hunlar üçün əlifba tərtib etdi. Ona görə də N.İ.Rzayev V əsrdə yaranmış alban əlifbası ilə Orxon-Yenisey türk əlifbası arasında qohumluq

fikrini irəli sürməkdə haqlı idi. Bu fikir Mingəçevirdə tapılmış alban yazılarının qədim türk dilləri əsasında oxunması ilə təsdiqlənir. Bu faktı erməni əlyazmalarının toplayıcısı, əslən erməni, Amerika vətəndaşı X.Kurdianın tapdığı alban əlifbası cədvəli də sübut edir. Onu da qeyd edək ki, bu cədvəlin bir ekzempları da Mətnandaranda saxlanılır. Amma ermənilər bu əlifba cədvəlini tamamilə dəyişdirmiş və öz əlifbalarına oxşatmağa çalışmışlar. Gürcü alimi A.Şanidze apardığı araşdırmaları ilə bu nəticəyə gəlmişdir ki, X.Kurdianın tapdığı əlyazma Mətnandarandakı əlyazmadan həm hərflərin düzülüşü ilə, həm də çoxluğu ilə fərqlənir və bu hərflər erməni, gürcü, yunan və latın hərflərindən heç birinə uyğun gəlmir.

Bu bir daha alban əlifbasının türk hərfləri ilə oxşarlığı məsələsini gündəmə gətirir. Bu məsələ dərinədən araşdırılsa çox şeyə nail olmaq olar.

«Əsli-Kərəm» dastanının tarixi etnik kökünün müəyyənləşdirilməsi, xüsusilə dastanda Əslinin xristian dinli ruhaninin qızı olmasının səbəbinin aydınlaşdırılması üçün biz

qədim albanların həyatında baş vermiş köklü dəyişiklikləri qısaca nəzərdən keçirməliyik.

Məlum olduğu kimi, albanlar IV əsrdə xristian dinini qəbul etmişdilər. VII əsrdən başlayan ərəb işğalı Albaniyaya da gəlib çatdı. Albaniya ərəb ordusu tərəfindən işğal olundu və Alban dövləti əvəzinə ərəb canişinliyi yarandı. Ərəblərin dini siyasəti nəticəsində albanlar və digər türk tayfaları xristian və müsəlman olmaqla iki hissəyə bölündülər. Onların bu iki hissəsi dincə əks qütblərdə olsalar da, onlar bir-birləri üçün «din ayrı qardaş» idilər. Şəriət müsəlmanın xristiana evlənməsini qadağan edirdi. Eləcə də xristianların müsəlmana evlənməsi qadağan idi. İstər albanlarda, istərsə də digər türkdilli tayfalarda bu qadağaya ciddi əməl olunurdu. Dini ayrılıq o dövr Azərbaycan xalqının ictimai həyatının ən faciəvi anı idi. Məhz bu faciənin nəticəsi «Şeyx Sənan», «Əsli-Kərəm» və adını bilmədiyimiz, həyatın tarixi reallığında it-bata düşən neçə-neçə dastanlar yaratmışdır. «Kitabi-Dədə Qorqud» boylarında da türk tayfaları dini ayrılığın nəticəsində bir-biri ilə düşmənçilik edirdilər. «Əsli-Kərəm»

dastanına da məhz bu prizmadan yanaşib, tədqiq edib, öyrənmək lazımdır. Dastandan göründüyü kimi, müsəlman Kərəm xristian Əslini sevir, bu sevgi qarşılıqlıdır. Dastanda bu sevgiyə qarşı çıxan mənfi personaj Qara keşiş və ya Qara Məlikdir. Dastandakı «keşiş» sözünü «erməni» kimi başa düşmək yolverilməzdir. Bu keşiş VII əsrdən sonra türklərin xristianlıqda qalan alban ruhanisinə verdikləri addır. Ona görə də Əsli ilə Kərəm nigahını milli qarışıq (yəni azərbaycanlı-erməni) nigah adlandırmaq düzgün olmazdı. Bu nigahda dini müxtəliflik olsa da, milli, yaxud etnik müxtəliflik yoxdur.

İndi isə alban türk mifoloji fikir dünyasına, dini inam və adətlərinə nəzər salmaqla onun «Əsli-Kərəm» dastanındakı mövcudluğuna aydınlıq gətirmək istəyirik. Alban kilsə tarixinin tədqiqatçısı R.B.Göyüşov yazır: «Albanlar ildırma, günəşə, aya, ulduza, tufan və külək qaldıran ilahələrə, gözlərinə güclü görünən təbiət qüvvələrinə sitayiş edirdilər. Uca qayaya, böyük uca palıd ağacına, əlçatmaz, keçilməz dağ zirvəsinə tapınırdılar. Onların qəzəbini yumşaltmaq, rəhminə nail olmaq, bədbəxtlikləri

atlatmaq, düşməyə qələbə çalmaq və s. kimi məqsədlərinə çatmaq üçün albanlar onlara qurban verirdilər. Bundan əlavə, onlar astral qüvvələrə və oda da inanırdılar. Üçtəpədə (Beyləqan), Gəncədə, Xınıslıda aparılan qazıntılar zamanı Göy allahının, Günəş tanrısının, uğurlu tale və gözəllik ilahələrinin əksləri olan abidələr tapılmışdır».

Antik tarixçilər içərisində albanlar haqqında nisbətən ətraflı məlumat vermiş Strabon alban dini inancları haqda da məlumat vermişdir: «Onlar allahlardan Helios, Zevs və Selenaya sitayiş edirdilər. Xüsusilə, məbədi İberiya yaxınlığında olan Selenaya sitayiş edirdilər. Kahin vəzifəsini onlarda hökmdardan sonra ən hörmətli adam yerinə yetirir». Burada Strabon Zevs, Helios, Selena dedikdə Göy, Günəş allahlarını və Ay ilahəsini nəzərdə tuturdu. O, albanca bu tanrıların adını bilmədiyindən onları yunan panteonundakı allahların adları ilə adlandırmışdır. Tədqiqatçılara görə yunanca Zevs Göy allahı hesab olunduğuna görə, Strabon bununla qədim albanlarda Göy allahını nəzərdə tutmuşdur. Antik mənbələrə görə, albanlarda mağara məbədləri

də mövcud olmuşdur. Hansı ki, bu mağarada əcdadları yad edilirdi və onların ruhuna qurban kəsilirdi. Bu mağarada onların müqəddəs tutduqları əcdadlarının qəbirləri olan qəbristanlıq da mövcud olmuşdur.

1970-ci ildə R.B.Göyüşov tərəfindən tədqiq edilmiş bir mağara Dağlıq Qarabağda Xaçınçay sahilində, Bozdağın şimalındakı qayada yerləşir. Mağara 300 m hündürlüyü olan qayalıqda idi. Uzunluğu 8 m, eni 3,5 m, hündürlüyü isə 4,7 m-dir. Mağaranın qərb tərəfində qurban kəsmək üçün meydança yerləşir. Bu meydançadan aşağıdakı ərazi qəbristanlıq idi. Bu mağara haqda əfsanə var ki, Koroğlu məşhur Qıratını burada saxlayırmış.

İndi isə əski türk inamlarının əski alban inamları ilə müqayisəli təhlilinə nəzər yetirək. Alban tarixçisi Musa Kalankatuklu yazır: «Türklər Tanrı-xan adlı göy allahına, Kuar adlı ildırım ilahəsinə tapınırdılar. Tanrı-xan allahlarına at qurban kəsirdilər. Onlar oda, suya sitayiş edir, qurbanlar gətirirdilər. Bundan əlavə Aya, naməlum yollar ilahəsinə, gözlərinə təəccüblü görünən bütün məxluqata sitayiş edirdilər».

Bu məlumatı qədim türklər haqqında tədqiqat aparan görkəmli türkoloq L.Qumilyovun əski türk dini haqqında aşağıda yazdıqları ilə müqayisə edək: «Veyşu» turkyut dini ayinləri haqda aşağıdakıları göstərir. Turkyutlar hər il əyanlarla birlikdə əcdadlarının mağarasına qurban gətirirdilər. Ayın beşinci bədrinin orta dekadasında hamını bir yerə yığır və çay yaxınlığında göy ruhuna qurban kəsirdilər. Duqində 500m qərbdə hündür dağ var. Həmin dağın zirvəsində nə ağac, nə də ot bitir. O, Bodın-İnli adlanır. Tərcümədə bu «ölkənin hami ruhu» deməkdir. Yuxarıda türk inanları haqda yazılanları belə ümumiləşdirmək olar. Qədim türklər Göy tanrısına, dağ kultuna, əcdad kultunu müqəddəsləşdirmək üçün mağara inamına, yer-su, günəş, ay, kultuna tapınmışlar.

Qədim türklərdə əsas panteonlardan əlavə hər bir türk tayfasının kiçik allahlar kultu da mövcud idi. L.Qumilyov yazmışdır: «Hər bir türk tayfası ümumxalq ali ilahi qüvvəsi, işıq və səma ilahisi ilə birlikdə öz havadarına, kiçik tayfa allahlarına da məxsusdur». Göründüyü kimi, türk inanları yuxarıda albanların inanları

haqda verilən məlumatla demək olar ki, eyniyyət təşkil edir. Qədim albanlarda dünya ağacına inam da əsas yerlərdən birini tuturdu. Bu barədə R.B.Göyüşov yazırdı: «Albanların ən çox müqəddəs saydığı təbiət kultlarından biri də müqəddəs ağacları idi. Onlar ən çox böyük, uca palıd ağacına tapınırdılar».

Tədqiqatçı N.Rzayev yazır: «Məlumdur ki, quşlar, ağacları, ceyranlar, günəş və ay albanlar tərəfindən müqəddəsləşdirilmiş və onlara sitayiş edilmişdir». Albanlarda da türklərdə olduğu kimi kiçik allahlar kultu vardı. İ.P.Petruşevski Qarabağ materialları əsasında bu barədə yazırdı: «Albaniyada baş allahlardan başqa b.e. I əsrində kiçik allahlar kultu da mövcud idi». Bu fikir Z.İ.Yampolskinin bir mülahizəsi ilə təsdiqlənir: «Xristianlıq və zərdüştilikdən də qabaq albanlar təbiət qüvvələrinə tapınırdılar». Z.İ.Yampolskinin Qədim Azərbaycan ərazisində yerləşən pirlər və müqəddəs yerlər haqda məlumatı və onları müsəlman alban və digər türklərin, həm də qriqoryan albanların ziyarət etməsi və etdikləri ayinlərdəki oxşarlıqlar haqdakı məlumatı da bu baxımdan qiymətli mənbələrdəndir.

R.Göyüşovun və N.Rzayevin albanların dünya ağacına inamı haqda fikirləri Alban tarixçisi Musa Kalankatuklunun «Alban tarixi» kitabında da öz əksini tapmışdır: «Cavanşir çoxlu qüdrət qazanmışdır. Bunun üçün o, həyatverici ağaca borclu idi. Çünki bu ağac və hər şeyi bilən Atanın mərhəməti onun adını bütün dünyada məhşur etmişdir».

Bildiyimiz kimi dünya ağacına inam digər türk tayfalarında da ən müqəddəs inamlarından sayılırdı. Maraqlı burasındadır ki, albanlarda olduğu kimi onlarda da bu ağac palıd ağacı idi. «Alban tarixi» kitabında qeyd olunur: «Yepiskop İsrailin əmri ilə Tanrı-xanın adı ilə bağlanmış hündür və bol yarpaqlı palıd ağaclarının ən böyüyünü kəsdilər. Türklər bu ağaca at qurban kəsir, onun qanını yarpaqlara çiləyir, kəlləsini və dərisini isə ağacın budaqlarına asırdılar. Bu palıd ağacı başqa ağacların anası sayılırdı və bu ağaca hunlar ölkəsində çoxları, o cümlədən knyaz özü və əyanları belə sitayiş edirdilər».

Onu da qeyd etmək istəyirik ki, bu cür qurbankəsmə adəti albanlarda da mövcud olmuşdur. Albanşünas alim

T.M.Məmmədov yazmışdır: «Albanlarda qurban kəsmə aşağıdakı kimi olurdu: heyvanların dərisini boğazından çıxarır, həmin dərinin içərisinə saman doldurub uca və çoxlu budağı olan ağacdən asırdılar».

Maraqlıdır ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda da Qazan xanın oğlu Uruz, ən ağır anında «ağacla söyləşmək» üçün yağıdan aman istəyir:

Ərin də, arvadın da qorxusu ağac,
Başını tutub buraxsam, başsız ağacsan.
Dibini tutub buraxsam, dibsiz ağacsan,
Məni səndən asarlar, götürmə ağac,
Götürsən igidliyim səni tutsun ağac.

Təpəgözü Basatın öldürdüyü boyda Təpəgöz Basatın kimliyini xəbər alanda Basat deyir:

Anam adını soruşsan, Qaba-ağacdır,
Atam adını soruşsan, Xaqan Aslandır,
Mənim adım soruşsan, Aruz oğlu Basatdır.

İndiki dövrümüzdə də qayalarda bitən ağaca, əsasən bu ağac tənha olanda ona müqəddəs kimi yanaşır və onun dibində qurban kəsib, niyyət edirlər. Bütün bu inamlar xalqımızın mifoloji dünyagörüşünün dərin köklərindən çıxaraq bizim dövrümüzə qədər özünəməxsusluqlarını saxlamışdır.

Quşlar da albanlarda müqəddəs onqon sayılmışdır. K.Əliyev yazır: «Mingəçevirdə aparılmış qazıntılar zamanı tapılmış qablarda quş təsvirləri də tapılmışdır». Bu təsvirlər mifoloji əhəmiyyət kəsb edir. Çünki tapılmış quş təsvirlərində bir-biri ilə üz-üzə dayanmış quşlarla yanaşı, bəzi təsvirlərdə bu quşlar arasında ağac durur ki, bu da müqəddəs dünya ağacına işarədir. Çox vaxt isə quş təsvirləri ilə yanaşı üçbucaq təsvirləri var. Çox güman ki, bu üçbucaq albanların əsas panteonu sayılan Göy, Günəş tanrılarına və Ay ilahəsinə işarədir. Bu quşların tanrılarla bağlanması onların albanlar tərəfindən müqəddəs sayılmasından irəli gəlirdi.

Fikir versək görərik ki, Oğuz türkləri də bəzi quşları özlərinin onqonları saymışlar. «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda «Qazan

xanın evinin yağmalanması» boyunda yazılır: «Bir gün tüklü quşun balası (oğuz tayfalarının onqonu sayılan ağsunqur şahin quşuna işarədir.), yazıqların ümidi, Amit soyunun aslanı, Qaracığın qaplanı, Qonur atın yiyəsi Uruz xanın ağası, Bayandır xanın kürəkəni, Qalın oğuzun dayağı, igidlərin arxası Ulaş oğlu Salur Qazan yerindən durmuşdu».

E.Taylor «İbtidai mədəniyyət» adlı əsərində yazır: «Tatarlarda ağ şahin quşu xoşbəxtlik quşu sayılır».

Göründüyü kimi albanlar kimi qədim türklər də bəzi quşları müqəddəsləşdirib onqon səviyyəsinə qaldırmışlar. Maraqlıdır ki, məhz şahin quşu «Əsli-Kərəm» dastanının əksər variantlarında Kərəm ilə Əslini görüşdürür. Onlar arasında olan eşqin səbəbkarı kimi verilir. Yəni dastanın Azərbaycan, türkmən və Türkiyə variantının Basma nüsxəsində ova çıxan Kərəmin şahini uçub Əsligilin bağına girir və Kərəm onun dalınca gedəndə Əslini görür və onların sevgisi buradan başlayır. Burada şahin quşu göründüyü kimi görüşdürücü rolundadır. Yəni bu sevginin səbəbkarlarından biri də şahin quşudur.

Albanlarda oda, günəşə inam da ən müqəddəs inamlardan sayılmışdır. R.B.Göyüşov yazır: «Torpaqqalada, Nüvədidə, Qəbələdə və b. yerlərdə aparılan qazıntılar zamanı tapılmış qəbirlərdə bir parça kömür, bəzən isə yanmış ağac, nadir hallarda isə qırmızı rəngə rast gəlinir ki, bu da müqəddəs odun rəmzi sayılırdı».

Günəş və oda inam xristianlığa qədərki dövrdə albanların əsas inamı sayılmışdır. Oda, günəşə sitayiş türklərdə də olmuşdur. Bu barədə çox yazıldığı üçün bu məsələ üzərində dayanmayıb bir neçə mənbəni qeyd etməklə kifayətlənəcəyik.

«Dünya xalqlarının mifologiyası» ensklopediyasında türk xalqlarının mifologiyası haqda yazılır: «Qədim türk xalqlarının Yenisey abidələrində mavi göy yerin qübbəsi adlanır. Hansı ki, bu göydə hər gün ay və günəş doğulur. Türklər günəşi müqəddəs tuturdular. Hətta xaqanın qapısı da günəş çıxan tərəfə açılırdı».

Strabon da Orta Asiyada yaşamış türk xalqlarının inamları haqda yazarkən bu məsələni belə qeyd edir: «Onlar (türklər) Günəşi ilahi bilir və ona at qurban kəsirdilər». Elə indinin özündə də

günəşə, oda, suya, torpağa inamın bəzi atributları xalqımızın adət-ənənəsində hələ də qalmaqdadır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, alban mifologiyasında Ay ilahəsinin ağac, quş və keçilər ilə əlaqələnməsi haqda da məlumat verilir. M.Seyidov yazırdı: «Türk miflərində keçi yazın artımı, günəş istisinin bəlgəsi kimi verilirdi.

Qədim türklərin qəmli, kədərli mərasimlərindən biri də bir nəfərin ölümü zamanı baş verən mərasim idi. Bu zaman ölü yiyəsi xüsusi yuğçular dəvət edirdi. Yuğçular xüsusi kədərlə, qəmlə oxuyaraq, ətrafdakıları ağladırıdılar. Bu, xüsusi bir mərasim idi. Bu mərasimin bəzi neqativ halları da var idi. «Alban tarixi» kitabında yazılır: «Onlar ölülərinin üstündə dumbul və zurna çalır, bıçaq və xəncərlə əl və ayaqlarını, yanaqlarını çərtib qanlarını axıdırdılar». Bu hadisəni C.C.Freyzer də qeyd edir: «Qədim zamanlarda türklər ölülərini ağlayan zaman öz yanaqlarını xəncərlə kəsirdilər və göz yaşları xəncərin açdığı yaranın izi ilə qanla bərabər süzülürdü».

Çox güman ki, albanlarda da belə bir mərasim mövcud olmuşdur. Bu mərasimin qarşısını almaq üçün alban çarı Vaçaqan çox sərt qanunlar qoymuşdu. Aquendə keçirilən kilsə yığıncağında Albaniya çarı Vaçaqanın elan etdiyi qanunlardan biri də bu idi: «Əgər bir evdə ölü üçün yas saxlayıb ağlayırlarsa, ölü sahibini ağıcılarla birlikdə əl-qollarını bağlayıb çarın divanına gətirmək və orada onları cəzalandırmaq lazımdır». Əlbəttə ki, əgər ölü sahibi sadəcə olaraq öz ölüsünü ağlasaydı, çar Vaçaqan belə sərt qanunlar qoymazdı.

Buradan belə nəticə çıxır ki, albanlarda da belə bir mərasim mövcud olmuşdur. Çar Vaçaqanın elan etdiyi qanunda «ev sahibi ağıcılarla birlikdə çarın divanına gətirilsin» yazılır. Ağıcılar deyiləndə isə ancaq burada yuğçular nəzərdə tutulurdu. Bu mərasim keçiriləndə isə çox dəhşətli bir mənzərə yaranırdı və acı nəticələr əldə edilirdi. Çar Vaçaqan məhz bu dəhşətli mənzərəni ləğv etmək üçün belə sərt qanunlar qoymuşdur.

Biz alban və başqa türk xalqlarının etnogenezi və mədəniyyətində olan oxşarlıqları qeyd etdik. Gətirdiyimiz tarixi,

mifoloji və dini arqumentlər belə düşünməyə imkan verir ki, alban tayfası türkdilli etnos olmuşdur. Bir sıra tarixçilərin yazdığı kimi türklər bu yerlərdə gəlmə yox, avtotoxton bir etnos olmuşdur. Azərbaycanın Qobustan, Gəmiqaya, Azıx və s. kimi mədəniyyəti sübut edir ki, Azərbaycan ən qədim insanların məskəni olmuşdur. Təbii ki, bu sakinlər də türklər olmuşdur.

Biz başqa bir məsələyə də toxunmaq istəyirik. Albanları ermənidilli etnos hesab edən tarixçilərə cavab olaraq erməni mədəniyyəti haqda qısa da olsa qeyd etməyi vacib saydıq. Əvvəla, onu söyləmək lazımdır ki, erməni və alban mədəniyyətinin heç bir oxşarlığı yoxdur. K.V.Trever alban tanrıları olan Göy, Günəş tanrıları və Ay ilahəsini ermənilərin Mixra, Armazd və Anahiti ilə müqayisə edir. Bu nəticəyə gəlir ki, hər üç erməni panteonunun İran panteonçuluğunda prototipi var. Lakin İran və alban panteonlarının heç bir analoji oxşarlığı yoxdur.

Strabon açıq yazırdı: «Ermənilər farsların müqəddəs adətlərinə inam gətirirdilər». Göründüyü kimi ermənilərin mənəvi-

mədəniyyəti və xristianlığa qədərki inamları ilə albanların inamları arasında heç bir mənşə birliyi yoxdur. K.V.Trever yazır: «Arxeoloji qazıntılar e.ə. II əsr və e.III əsrinə kimi olan erməni tarixi haqda heç bir məlumat vermir. O dövr haqda Gərnı qalasındakı olan mədəni abidələr müəyyən qədər məlumat verir». Gərnı qalasında olan mədəni abidələr digər xalqların mədəniyyətinin oğurlanıb erməniləşdirilməsi haqda fikir yürütməyə əsas verir. Ermənilərdə Mitra həm Günəş, həm də Göy allahı kimi verilir. Gərnı məbədinə şəkli olan Mitra bəzi təsvirlərdə əlləri ilə göyü saxlamış vəziyyətdədir. Bu da yunan mifologiyasında olan Atlantı bizə xatırladır. 1859-cu ildə Parisdə V.Lanqlua tərəfindən erməni mədəniyyəti haqda bir kitab çap edilmişdir. Bu kitabda qədim Ermənistandakı ermənilərin dini haqda da məlumat verən antik müəlliflərin də yazıları verilmişdir. Bütün tarixi mənbələri bir araya yığıb V.Lanqlua belə nəticəyə gəlir ki, qədim erməni dininin əsasını Zərdüşť dini, yunan panteonları və skif inamları təşkil edir. Başqa bir alim Q.Qelçer yazır: «Ermənilər II-III əsrlərə kimi özlərinin həyatında

heç bir tarixi mədəniyyətə malik deyildilər. Çünki onların nə yazıları, nə də ədəbiyyatları mövcud idi. Üzüm tənəyi əkmək və şərab düzəltməkdən başqa əllərindən heç nə gəlmirdi». IV əsrdən sonra Ermənistanda xristianlıq bərqərar oldu və başqa xristian ölkələrində olduğu kimi burada da xristian mədəniyyəti və ədəbiyyatı inkişaf etməyə başladı. R.R.Ştəkelberq də ermənilərin xristianlığa qədərki dini inanclarını araşdırmış və belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, qədim erməni dininin əsasını İran dini inancları təşkil edir. Müəllif fikri əsaslandırmaq üçün qədim erməni və İran panteonlarını, dini mərasimlərini müqayisə edir və bu nəticəyə gəlir ki, qədim erməni dini İran dini inancları əsasında yaranmışdır. O, yazır: «Anahit, Nane, Armazd, Mehr, Tri, Vaxaqnı və s. kimi erməni allahlar kultu hamısı İran panteonçuluğundan iqtibasdır».

Nəhayət, «Dünya xalqlarının mifologiyası ensiklopediyasında» erməni mifologiyasından bəhs edən hissəsində yazılır: «Erməni mifologiyası İran dini mədəniyyətinin təsiri altında yaranmışdır.

Bir çox erməni panteonları İran panteonlarıdır. Bunlara Armazdı, Anahiti, Vaxaqnı və s. misal göstərmək olar.

Yunan allahları ilə erməni allahlarının oxşarlığı da vardır. Armazd-Artemidanı, Vaxaqn-Heraklı, Asthaik-Afroditanı, Nane-Afinanı, Mehr-Hefesti, Tir-Appolnu və ya Hefesti xatırladır. Onu da qeyd etmək olar ki, erməni əski dinində olan allahlar kultunun bir hissəsini də semit mifologiyasında olan allahlar təşkil edir. Bunlara misal Asthaiki, Barşamini, Naneni göstərmək olar.

Biz bir məsələyə də toxunmaq istəyirik. Erməni tarixçiləri albanları ermənidilli etnos hesab edir və bununla da ərazimizə qarşı iddialarını qanuniləşdirməyə çalışırlar. Tarixi faktlar isə göstərir ki, albanlar heç vaxt ermənidilli etnos olmamışlar. V əsr erməni tarixçisi Koryun yazır: «Mesrop Maştos hazırlayırdı ki, Albaniyaya getsin. Gözlənilmədən onun yanına əsl alban olan Beniamin adlı bir ruhani gəldi. Maştos ruhaninin köməyi ilə bu yad dilin danışğını öyrənib alban yazısını tərtib etdi».

Əlbəttə ki, Maştos alban yazısını tərtib etməmişdi. Maştos Albaniyaya gələndə artıq alban yazısı mövcud idi. V əsr tarixçisi

Musa Xorenli yazır: «Mesrop Albaniyaya bu ölkənin çarı Arsvaqenin və yepiskop Yeremin yanına gəldi. Onlar Maştosu hörmətlə qarşıladı. Tərcüməçi Beniaminin köməyi ilə Maştos çətin anlaşılan və boğaz səsləri ilə bol olan qar-qar danışiq dilində yazı tərtib etdi».

Bu barədə «Alban tarixi» kitabında yazılır: «Mesrop Albaniyaya gəldi. Alban hökmdarı Sünikdən (Zəngəzurdan) Bəncamin adlı tərcüməçi dəvət etdi. Sünikin gənc knyazının xahişi ilə yepiskop Ananiyanı da Albaniyaya göndərdilər. Onlar Mesropun yanına gəlib, onunla birlikdə qaba, barbar və çətin səslənən qarqar dilinin əlifbasını yaratdılar». A.Q.Abramyanın və başqa erməni tarixçilərinin M.Maştosun alban əlifbasını yaratması fikrini elə erməni tarixçilərinin özləri təkzib etmişlər. O.A.Akinyan yazırdı: «Maştos heç vaxt xristian alban xalqı üçün əlifba tərtib etməmişdir».

Başqa bir erməni tarixçisi A.Q.Perixanyan da belə hesab edir ki, Mesrop Maştos alban əlifbasını tərtib edə bilməzdi, çünki o alban dilini bilmirdi.

Alban əlifbasının dil mənsubiyyəti haqda düzgün nəticəyə gələn N.Rzayev olmuşdur. O, alban əlifbasının türk runi əlifbası əsasında yaranması fikrini əsas götürərək yazır: «Mingəçevirdə tapılmış daş üzərində yazılmış alban mətnləri hansı ki, V-VI əsrlərə aiddir, qədim türklərin runi əlifbası ilə müqayisə edildikdə hərflərin əsasən eyniyyət təşkil etdiyi aydınlaşır». Bu faktı daha bir tədqiqatçı alim K.Əliyev də təsdiq edir: Mingəçevirdə aparılmış qazıntılar zamanı tapılmış kəsik piramida formalı çırağın dörd üzünün hər birinə hərflər həkk olunmuşdur. 53 hərfdən 49-u salamat, 4-ü isə zədələnmişdir. Mətdən əldə olunan məlumata əsaslanaraq «A», «O», «B», «ŋ» (sağır nun) hərfləri aşkar olunmuşdur.

İkinci cümlə çırağın yalnız üç tərəfini əhatə edir və 19 yaxşı qalmış hərfdən ibarətdir. Oxuma prosesində «SANON», yaxud «SENON» və «NOKARİN», «BOZ» və «BİZ» ilə birlikdə «BEAN» və yaxud «BZEN» sözlərini aşkar etmək mümkün oldu. Bundan sonra miniatür çırağ üzərindəki yazını oxumaq o qədər də çətinlik törətmir

B(enqü) T(anrı) İ(osep) K(risti) özün bizi sayacağı yüz kıləsın

Bunca amen Senin nökerin Blan biz.

Bütün bunlar Mesrop Maştosun alban əlifbasını tərtib etməsi fikrinin uydurma olduğunu deməyə əsas verir.

Alban mədəniyyətinin yoxa çıxması, bir xalq kimi albanların assimlyasiya olunması ərəb işğalı və albanların islama keçməsi ilə bağlıdır. Ərəblərin alban kilsəsini erməni kilsəsinə zorla tabe etdirilməsindən istifadə edən ermənilər albanların xristianlıq dövründəki mədəniyyətinə də ağır zərbə vurdular.

«Alban tarixi» kitabında yazılır: «Erməni katalikosu İlya Bərdəyə gəldi. O, bədbəxt Nersesin bütün küfrlə dolu əsərlərini öz yay iqamətgahı Bərdəkür yaxınlığında Tərtər çayına atdırdı».

Adını Nersesin küfrlü əsəri qoyub xristianlıq dövründə olan bütün alban mədəniyyətini məhv edən katalikos İlya, alban mədəniyyətinin bəzilərini isə erməni qrabarcasına özlərinə lazım olan şəkildə tərcümə etdirdi. Bu, xristianlıq dövründə olan alban ədəbiyyatı idi. Lakin mənəvi mədəniyyət nəsildən-nəsilə keçərək ağız ədəbiyyatında öz əksini tapmışdır.

Alban folkloru izsiz-soraqsız yoxa çıxma bilməzdi. Bunu həm də başqa türk tayfalarının da islamaqədərki ədəbiyyatına şamil etmək olar. Azərbaycanda türk tayfalarının islamaqədərki mədəniyyəti haqda çox az məlumat vardır. Ancaq ayrı-ayrı antik müəlliflərin yazılarında bu mədəniyyət haqda qısa məlumatlara rast gəlirik. Türk mədəniyyətinin islamaqədərki dövrünün məhvində xarici işğalçılarla yanaşı, daxili amillər də səbəbkər idi. Türklərin tez-tez bir dindən başqa dinə keçməsi əski dinin zamanında olan mədəniyyətə düşmən münasibət yaradırdı. Məsələn, alban katalikosu İsrail hunlar arasında xristianlığı yayır və bu zaman əski dini xatırladan bütün mədəniyyəti məhv etdirir. «Alban tarixi» kitabında yazılır: «Hunların mömin knyazı İsrailin bu sözünü eşidəndə o saat əmr etdi ki, məbədlər dağıdılsın. Yepiskop və knyaz Movses adlı ustanı və onunla birlikdə keşişləri də göndərirdilər ki, baş kahinləri və məbədləri yandırıb, dağıtsınlar. Onlar da gedib məbədlərin hamısını yox etdilər».

Mərhum tədqiqatçımız, görkəmli folklorşünas alim M.Seyidov tariximizin və mədəniyyətimizin bu faciəli anını belə qeyd

edirdi: «Azərbaycan tarixçisi Musa Qağanqatlının yazdığına görə İsrailin təhriki ilə xaqan çox amansız buyruq verir. Buyruğa görə qam-şamanlar (kahinlər) tutulub əl-qolu bağlı yepiskop İsrailin yanına gətirildi. O, da əmr etdi ki, yolların keçidlərində adam çox olan yerlərdə od qalasınlar. Cadugərliyin boş şey olduğunu isbat etmək üçün, gözə gələn kahinləri oda atdırır, tək-tükünü dustaq etdirirdi. Tanrıların heykəlləri parça-parça edilirdi, kitablar yandırılırdı. Alpilitverin və xristian İsrailin hun mədəniyyətinə tutduğu divan Azərbaycan xalqının söykökündə duran hunlara sağalmaz yara vurdu.

Demək olar ki, İsrail və Alpilitver böyük bir mədəniyyəti odda yandırdılar. Kitablar yandırıldı. Xalq əlifbasız, kitabsız qaldı.

Sonrakı çox kiçik bir dövrdə hunlar xristianlığı qəbul etdilər. Ən əsas mədəniyyət isə İslamı qəbul edəndən sonra başladı. Bu isə alban və ya hun mədəniyyəti kimi yox, tarixdə Azərbaycan mədəniyyəti kimi verildi. Bu əlbəttə ki, müsəlmanlığı qəbul etmiş albanlar və digər türk tayfaları idi ki, onlar Azərbaycan xalqının mənəvi-mədəniyyətinin qurulmasında öz töhfələrini

verirdilər. Maraqlı burasıdır ki, bəs albanların xristianlıqda qalan hissəsinin taleyi necə oldu? Bu məsələyə aydınlıq gətirməyə çalışaq.

Xristianlıqda qalan qriqoryan albanların taleyi acınacaqlı oldu. Onların mənəvi-mədəniyyəti digər müsəlmanlar tərəfindən erməni mədəniyyəti kimi qəbul olunurdu. Z.İ.Yampolskiy bu barədə yazırdı: VIII əsrin əvvəllərində erməni katalikosu Yeqiya ərəb xəlifəsinin göndərdiyi kömək nəticəsində alban xristian kilsəsini erməni katalikosluğuna tabe etdirdi. Alban və digər xristianlıqda qalan xalqlar ermənilər kimi xristianlığın qriqoryan məzhəbini qəbul etdikləri üçün yerli müsəlmanlar onları «erməni» adlandırmağa başladılar.

Ərəb xəlifəsinin köməyi ilə alban kilsəsi erməni qriqoryan kilsəsinə tabe etdiriləndən sonra xristian alban mənəvi mədəniyyəti erməniləşdirilməyə başlandı. Xristian albanlar erməni qriqoryan kilsəsində təhsil aldıkları üçün onların yazıları da erməni əlifbası ilə idi. Qriqoryanlaşma prosesi X-XII əsrə qədər davam etdi. Ancaq erməni əlifbası ilə olsa da, alban

mədəniyyəti yaşayır və yaradırdı. Bunu indiyə kimi Məndaranda (Ermənistan əlyazmalar institutu) qorunub saxlanan erməni hərfləri ilə yazıya alınmış aşiq və şairlərin şeirləri də sübut edir. Təəssüflər olsun ki, onlar ermənilər tərəfindən erməni aşiq ədəbiyyatı kimi təqdim olunurdu. Sovet ideologiyasının təsiri idi ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünasları da onları erməni kimi Azərbaycan ictimaiyyətinə tanıtmışlar.

Belə şairlərdən biri XIII əsrdə yaşamış Bluz Hovannes Yerzinqasını göstərmək olar. Onun erməni əlifbası ilə yazdığı 20 misradan ibarət bir şeiri vardır. Hovanes Yerzinqasının adı ilə bağlı ədəbi abidələr xristianlığı qəbul etmiş Quman türk qəbilələrinin ədəbi abidələrinə çox yaxındır.

Daha bir XVI əsr alban şairi Vanlı Qucağı göstərmək olar. XVII əsr aşiq şairlərindən Miran dövrünün görkəmli sənətkarlarından olmuşdur. Onun həyatı haqda heç bir məlumat yoxdur. Onun erməni adlanmasına isə Elyas Muşəğin onun haqda yazdığı məlumat əsas vermişdir. O yazır: «Bu Miran ermənidir, hansı ki,

xristianlığa gəldi. Müəyyən vaxt Təbrizdə yaşamış, orada ölmüş və orada dəfn olunmuşdur».

Bu məsələyə aydınlıq gətirmək istəyirik. E.Muşəğin Miran haqda olan cümləsi «Miran ermənidir, hansı ki, xristianlığa gəldi» onun alban olmasına işarə idi. E.Muşəğin sözləri belə başa düşülməlidir «O qriqoryanlığı qəbul etmiş və erməniləşmişdir». Xristian albanlara yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, erməni məzhəbi olan qriqoryanlığı zorla qəbul etdirirdilər. Bu albanlar isə ictimaiyyətə «erməni» kimi təqdim olunurdu. E.Muşəğ də bu məsələni anlatmağa çalışmışdır. Daha sonra XVII əsrdə yaşayan aşiq şairlərdən Qul Harutyunu, Çubuq oğlunu, Aşiq Miskini, Yağuboğlunu, dəllək Muradı və onlarca belə aşiq şairləri göstərmək olar. Bu ədəbiyyatın ən parlaq nümayəndəsi isə Sayat Novadır. Sayat Nova Azərbaycan poeziyası ilə nəfəs almışdır. O, bəzən Azərbaycan aşıqlarının, şairlərinin əsərlərinə bənzətmələr, nəzirələr yazmışdır. Yaradıcılığının əsas hissəsi də Azərbaycan dilində idi.

Bütün bu ədəbiyyat yenidən araşdırılmalı, diqqətlə öyrənilməli, xalqa əsl həqiqət çatdırılmalıdır. Bu baxımdan VII əsr tarixçisi Hovhannes Mamıqonyanın, XI əsr şairi Nareqasinin, XIII əsr Gəncəli tarixçi Kirakos Gəncəlinin «Erməni tarixi» adlı əsərinin də tədqiqata ehtiyacı vardır. H.Acaryanın araşdırmaları nəticəsində erməni sayılan bu şəxslər əsərlərini erməni qrabarcasında deyil, türk dilinin struktur linqvistikası əsasında yazdıqları aydınlaşmışdır. Təbii ki, bunlar erməni olsa idilər, onların yazıları da o dövrdə olan erməni qrabarcasında olardı. Amma bu şəxslər çox güman ki, milliyyətçə alban olmuşlar. Yenə təkrar edirəm ki, bu dərin tədqiqata ehtiyacı olan məsələlərdir. Erməni tədqiqatçılarının özləri də yuxarıda adlarını çəkdiyimiz aşiq-şairləri erməni kimi qəbul etmək istəməmişlər. Erməni tədqiqatçısı Leo yazır «Erməni aşiq yaradıcılığının az bir hissəsi, hətta demək olar ki, əhəmiyyətsiz bir hissəsi bizim ədəbiyyata aiddir. Onların böyük əsərlərinin əksəriyyəti türkcədir».

Göründüyü kimi, bu aşiq-şairlər xristian alban mədəniyyətinin yaradıcıları, yaşadanları idilər. Alban mədəniyyəti XIX əsrə qədər davam etdi. Maraqlı faktdır ki, XX əsrin əvvəllərində Rusiyada çıxan ensiklopediyada da albanlar haqda məlumat vardır.

Yalnız rus imperiyasının siyasəti nəticəsində XIX əsrdə Qarabağa və Azərbaycanın digər ərazilərinə ermənilərin kütləvi köçürülməsi, alban katalikosluğunun ləğv olunması, bu ədəbiyyata, bu yaradıcılığa son qoydu. Sual oluna bilər, erməni əlifbası ilə yazıb-yaradan aşiq-şairlər erməni idilərsə, bəs onda niyə XIX əsrdən sonra yazıb-yaradan erməni aşığa rast gəlinmir? Əlbəttə, bu alban mədəniyyəti, şifahi xalq ədəbiyyatı idi ki, XIX əsrə qədər yaşadı. İndi isə Alban-türk mifik inanclarının Əsli-Kərəm dastanına olan təsiri məsələsinə aydınlıq gətirək.

Alban mifoloji görüşləri və dini inancları «Əsli-Kərəm» dastanında da öz əksini tapmışdır. Dastanda olan əski inanclara diqqət yetirsək alban mifologiyası ilə dini inancların, dastandakı dini inanclarla çox yaxından səsleşən amillər olduğunu görürük.

Dastanın bir yerində deyilir: «Kərəmlə Sofi az getdilər, üz getdilər, gedib bir çay kənarına çıxdılar. Kərəm baxdı ki, sağda qaya, solda meşə, qabaqda çay var. Sofiyə dedi: - Sofi lələ, əylən, bu yerlərdən Əsli xanı soruşum, bəlkə bizə onun yerini dedilər. Kərəm qayaya üzünü tutub dedi:

Səndən xəbər alım, a sarı qaya,

Mənim Əslim bu yerlərdən keçdimi.

Mübarək kölgənlə salıbsan saya,

Mənim Əslim bu yerlərdən keçdimi.

Sarı qaya dilə gəlib, aldı görək cavabında nə dedi:

Sənə xəbər verim aşıqlar xası,

Sənin Əslin buradan gəldi də getdi.

Yanında idi atası ilə anası,

Ləpirin üzümə saldı da getdi.

Aldı Kərəm:

Səndən xəbər alım, a qara meşə,

Qələmi qüdrətdən çəkilməmiş qaşa.

Bürümüsən dağa, daşa bənövşə,
Mənim Əslim bu yerlərdən keçdimi.
Meşə də dilə gəlib Kərəmin cavabında dedi:
Yarın saldı səni olmazın qəmə,
Dayanmazmı yaxşı iyid bu dəmə.
Günəş kimi qondu mənim sinəmə,
Əsli məndən bir gül də aldı getdi.
Kərəm üzünü tutub çaya dedi:
Abi-həyat kim daim axarsan,
Haqqın camalına hərdən baxarsan.
Dolana-dolana evlər yıxarsan,
Mənim Əslim buralardan keçdimi?
Çay da dilə gəlib Kərəmə belə cavab verdi:
Kərəm saxlar onun həmişə yasın,
Yanına salmışdı ata-anasın.
Həm içib, həm də doldurdu tasın,
Atların suyuma saldı da getdi.

Göründüyü kimi dastanda qaya, su, ağac kultuna inam öz əksini tapmışdır. Kərəm qaya ilə müqəddəs bir yer kimi söhbət edir. Həmçinin çay, meşə ilə də o cürə deyir.

«Alban tarixi» kitabında yazılır: «Onlar (türklər) oda, suya inam gətirir, naməlum yollar ilahəsinə, aya və gözlərinə təəccüblü görünən bütün məxluqata sitayiş edirdilər»...Və səhifə 161-də yazılır: «Yepiskop İsrailin əmri ilə hündür, bol yarpaqlı palıd ağacını kəsdilər. Hansı ki, bu ağaca hunlar ölkəsində knyaz və bütün əyanlar belə sitayiş edirdilər».

Qaya kultuna inam da türklərdə əski inamlardan biridir. Bu əski inam hətta bizim nağıllarımızda da qorunub saxlanılmışdır.

«Aldərviş»in nağılında bu əski inam özünü daha çox büruzə vermişdir. Belə ki, bu nağılda Qırxbirçəyi Aldərvişə buta edən nə dərviş, nə də Xızır peyğəmbərdir. Ona butanı bir gecəlik köksündə sığınacaq tapdığı, sirli-sehrli qaya verir. Maraqlıdır ki, qaya Aldərvişə vəziyyətdən çıxış yolunu da göstərir, yəni hamilik vəzifəsini yerinə yetirir.

Yaxud dastanın türkmən variantında çovğuna, qara düşən bəzirganların tələbi ilə Kərəm üzünü dağa tutur və onlara kömək etməsini Tanrıdan deyil, dağdan rica edir, o saat çovğun dayanır və günəş çıxır, yəni dağ onlara kömək edir.

Elə müasir dövrümüzdə də müqəddəs saydığımız dağlar (Babadağ, Beşbarmaq və s.) vardır ki, bu da əski inamın müasir dövrümüzə qədər gəlib çatan izləridir.

Kərəm sağda qaya, solda meşə, qabaqda çay görür. Yuxarıda qeyd edirik ki, albanlar əsasən üç tanrıya sitayiş edirdilər. Onlardan ən yüksəyi isə Ay ilahəsi idi. Bu üç tanrıdan birinin məbədi İberiya yaxınlığında dağlıq bir yerdədir. Ona görə dağlıq yerdə göstəririk ki, Albaniya və İberiya sərhədləri dağlarla əhatə olunmuşdur. Strabon yazır: «Qafqazda ən hündür dağlar və ya dağ zirvələri onun cənubundadır. Hansı ki, orada albanlar və iberlər yaşayır. İndiki coğrafi mövqeyi nəzərə alsaq Alban ərazisi Qafqaz dağlarının şimalına çatırdı. Orada qarla örtülmüş çoxlu dağlar yerləşirdi».

İkinci tanrının məbədi Kür çayı sahilində, üçüncü məbədgah isə şərqə Albaniyada Xəzər dənizindəki adalarda yerləşirdi. K.Əliyev bu barədə yazır: «Bu adalar və orada bitən ağaclar müqəddəs və toxunulmaz sayılırdı».

Kərəm sağda qaya görür, alban tanrısının məbədgahı İberiya yaxınlığındakı dağlıq bir yerdə, qabaqda çay görür, alban tanrısının ikinci məbədgahı Kür çayı sahilində, solda meşə görür, üçüncü məbədgah Şərqi Albaniyada Xəzər dənizi sahilinə yaxın adalarda müqəddəs ağaclar yerləşən bir yerdə idi. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, dastanın bu hissəsində türk inancları ilə yanaşı alban dini-mifoloji fikir dünyasına da müraciət vardır. Albanlar daha çox Ay ilahəsinə tapınmışlar. Bu da qədim yunanlarda Selenaya, «Avesta»da Nahidə xatuna bərabər bir ilahə idi. Müqəddəs ilahənin yerdəki simvolik rəmzi müqəddəs ağaclar idi. Yəni albanlar ilahəyə tapınmaq üçün müqəddəs ağaclara üz tutmuşlar və dualarını bu ağaclar vasitəsilə ilahəyə çatdırırmışlar. Türklərdə də bu inamın izləri müasir dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

K.Əliyev bu barədə belə qeyd edir: «Albanların Ay ilahəsinə sitayiş i sənət əsərlərində təsvir olunmuş müqəddəs ağacla bağlıdır. Müqəddəs ağaclara inamın izləri müasir dövrümü zə qədər gəlib çatmışdır. Məsələn, saqqızağac, dağdağan, dəmirağac, çinar və s.». Kərəm də fikir versək görərik ki, sərv ağacına şikayət edir. Əslini ondan istəyir. Kərəm bu ağac vasitəsilə naləsini göylərə yüksəldirdi.

Dur, dur sərv sənən xəbər sorayım,

Sərv ağacı sən in maralın hanı?

Gözüm nən axıtma qanlı yaşları,

Sərv ağacı sən in maralın hanı?

• * *

Doğru söyləməsən qədd in əyilsin,

Qarğaram mövladan bel in bükülsün.

Bir ah çəkim yarpaqlar in tökülsün,

Sərv ağacı sən in maralın hanı?

Kərəm sərv ağacından heç bir cavab ala bilmir. Kərəmə əski inamı kömək etmir. Ay ilahəsinə inamı biz dastan in sonunda

Əslinin düymələrini açə bilməyən Kərəmin dilindən eşidirik.
Düymələrin açılması üçün Kərəm Ay ilahəsinə üz tutub ondan
kömək istəyir:

Analar anası, şahların şahı,

Mənə kömək olsun göylərin mahı.

İmansız keşişin budu mətahı

Açılsın Əslidən düymə mən öldüm.

«Mah» fars dilindən tərcümədə «Ay» mənasını verir. Göründüyü
kimi Kərəm yenə ilahəyə üz tutsa da, burada bir nəticə əldə edə
bilmir. Dastanda ağaclarla yanaşı quşlara olan inam da öz əksini
tapmışdır.

Dastanın türk variantının Yazma nüsxəsində həddi-buluğa çatmış
Şahigülşənin uçurduğu quş keşişin evi önündə bitən çinar
ağacına qonur. Şahigülşən bu ağacdən quşu endirmək üçün
eyvana çıxan zaman Məryəmi görür və bayılır. Gözünü açanda
özünü qırqlar süfrəsində görür. Qırqlar Məryəmi ona buta
verirlər.

Göründüyü kimi, burada da ağac və quş müqəddəslər cərgəsindədir. Bu isə qədim alban-türk inamlarında dünya ağacının müqəddəs sayılması və quşların onqon səviyyəsində olmasından irəli gəlirdi. Dastanda daha bir alban inamının izlərini görürük. Kərəm ceyran görür və ondan Əslini xəbər alır:

Səndən xəbər alım, ay gözəl ceyran,

Əsli, keşiş buralardan keçdimi?

Minib eşq səpəndin olmuşam rəvan,

Çoban körpüsündən su içdimi?

Ceyran:

Mövlam sənə kömək olsun bu işdə,

Ceyran deyər: çap səməndin yerişdə.

Ərzuruma vardı zalım keşiş də,

Xəbər verdim qismət sənə tuş ola.

Qoşmaya diqqətlə fikir versək görərik ki, ceyran adı bir ceyran yox, müqəddəs bir varlıqdır. Kərəm müqəddəs bir varlığa üz tutur, ondan kömək istəyir. Ceyran da müqəddəs kimi ondan

köməyini əsirgəmir. Əslinin yerini ona xəbər verir. Tarixçi alim R.B.Göyüşov yazır: «Ay, Günəş və Göy tanrılarından başqa albanlar quşları, ceyranları və ağacları da ilahiləşdirib onlara sitayiş edirdilər».

Dastanın türkmən variantında quşların müqəddəslik səviyyəsi daha çox özünü büruzə verir. Bu variantda göstərilir ki, Keşiş Kərəmi oğurluqda günahlandırır və Xunkarın əsgərləri onu tutub dar ağacından asmaq istəyirlər. İp boğazına keçiriləndə Kərəm mahnı ilə üzünü göydə uçan durnalara tutub onlardan kömək istəyir. Durnalar hücum edib Xunkarın əsgərlərinin bir neçəsini yaralayıb bir neçəsinin gözlərini çıxarırlar. Əsgərlər qaçır və Kərəm xilas olunur. Xunkar şah Kərəmdən haqq aşiqi olduğunu sübut etmək üçün ondan durnaları yerə endirməyi tələb edir.

Kərəm üzünü durnalara tutub deyir:

Durnam, gəsit menin arzım:

İnip qelqin ere, durnam!

Arz gdeyin xalı-zarım,

İnip qelin ere, durnam!

Durnam, qeler sen qıədan,
Başın dürlü qül-lələden,
Xudayım, sakla beladan,
İnip qelqin ere, durnam!
Durnam, qider sen asmanda,
Xünkəri qoyma qümanda.
Keremi qılma şirmende,
İnip qelqin ere, durnam!

Azərbaycanca tərcüməsi:

Durnam eşit mənim ərzimi,
Enib gəlginən yerə durnam.
Ərz eyləginən halı-zarım,
Enib gəlginən yerə durnam!
Durnam gələrsən qayadan,
Başın dürlü gül lələkdən.
Allahım, saxla bələdan
Enib gəlginən yerə durnam!

Durnam gedərsən asimanda,

Xunkarı qoyma gümanda.

Kərəmi qıyma kəməndə,

Enib gəlginən yerə durnam!

Dastanın əksər variantlarında tərən quşu Kərəmin əlindən uçur və Kərəm də quşun dalınca Əslinin bağçasına girir. Tərən quşu bir növ Əsli ilə Kərəmin görüşdürücüsü rolunu oynayır. Bu da əski türklərin şahin, quşlarına müqəddəs kimi baxmasından irəli gəlirdi. Bu barədə yuxarıda ətraflı qeyd etmişik.

Dastanda daha bir inamın izlərini görürük. Yuxarıda qeyd etdik ki, «Alban tarixi» kitabında yazılır: «Türklər naməlum yollar ilahəsinə inanırdılar». Dastana fikir verək: «-Kərəm dedi: - Sofi, dayan Əslini bu yollardan xəbər alım. Kərəm sazı götürüb yollara üz tutdu:

Əyrim-üyrüm gedən yollar,

Yollar Əslimi gördünüzmü...?

Bu da həmin inam idi ki, dastanda öz əksini tapmışdır. Dastanda çox qədim görüşlərlə bağlı olan inam, etiqad qalıqları, arxaik sözlər və formalar həddindən artıq çoxdur. Bu barədə görkəmli folklorşünas-alim M.H.Təhmasib ətraflı qeyd etmişdir: «Dastanda olan arxaik sözlərə, məsələn, nəsnə-«şey», say-«layiq», yey-«yaxşı», uğur-«yol», üşənmək-«incimək», yazı-«çöl», qaramal-«baxmaq», duş-«yuxu», dövlət-«ağıl», göz-«dəfə», ün-«səs», qat-«yan», uslu-«ağıllı», qırçın-«tel», silə-«vətən», belə-«birlikdə» və s. kimi sözlər tez-tez təkrar olunur. Maraqlıdır ki, «xoryad» sözü daha sonrakı dastanlarımızda «pis», «namərd», «araqarışdıran» və s. kimi mənalarda işləndiyi halda burada «yoxsul» mənasında işlədilmişdir ki, bu da sözün daha qədim formasıdır. Dastanda ün-«səs», ünləmək-«səsləmək» mənasında işlədilməkdən başqa bir də «ünü» forması da vardır:

Gəlmişdi tərланım şığıdı getdi,

Ünlədim, ünlədim, ünüdən ötdü.

Bunlardan başqa «ün» həm də fəryad mənasında işlədilir:

Söylə görüm bu nə ündü, ay lələ.

Dastanda «uxramaq» sözü «fəryad etmək», «ağlamaq» mənasında işlədilir. Dastan boyu Kərəm öz sevgilisini müxtəlif adamlardan, cansız körpülərdən, meşələrdən, qayalardan soruşduğu kimi qurddan da soruşur. Bu, istər-istəməz oğuzların qədim totemi olan müqəddəs qurdu və «Kitabi-Dədə Qorqud»un ikinci boyunda Qazan xanın: «Qurd üzü mübarək olar» – deyib əsir aparılmış ailəsini qurddan soruşduğunu yada salır. Kərəm eyni zamanda öz Əslisini sudan soruşur. Buradakı «haqqın camalına hər dəm baxarsan» misrası da istər-istəməz yenə də Qazan xanın elə həmin boyda öz ailəsini sudan soruşarkən işlətdiyi «su haqq didarını görmüşdür, mən suyla xəbərləşim» ifadəsini yada salır.

«Kitabi Dədə-Qorqud» boylarında olduğu kimi, bu dastanda göy rəng matəm rəngi hesab olunur. Orada yaxın adamı ölənlər yəni «göy bağlayıb qara sarındıqları» kimi burada da:

Fələklər göy geymiş, mələklər qara,
İnnən belə əhvalıma vay dedim.

Bu yazılanlara əlavələr etmək istəyirik: Bir yerdə Kərəm Beyrəyi
yada salır:

Akqovaq kız Beyrek beyinin dengi,

Şah İsmayılın yarı Erebzengi.

Leyla da bir zaman Mecnunun dengi,

Onlara da imdad eden olmadı.

Bakmazmısın Ferhat ile Şirini,

Anlar da sevdiler biri birini.

Attı külüngünü verdi serini,

Ferhad kibi yar yoluna ölen olmadı.

Kerem der bu yollarda oturdum,

Mecnun gibi ben Leyla'yı yitirdim.

Lokman Hekim gibi cerrah getürdüm,

O da bir yaraya çare bulmadı.

Və yaxud dastanın türkmən variantında Kərəm dilindən deyilir:

Hansı gülüstanın sən gülüsən,

Hansı bağın bülbülüsən.

Şirinmisən, Leylimisən? Şübhəsiz,

Mən də Məcnununam qarşıla sən.

Maraqlıdır ki, dastanda əksər hallarda XVI-XVII əsrlərdə yaranmış dastanların adı çəkilmir. Leyli-Məcnun, Fərhad və Şirin, Beyrək-Ağqovaqqız kimi dastan qəhrəmanlarının adı çəkilir, dastanda onlar daha tez-tez yad olunur. Dastanın yuxarıda verilən türk-anadolu, türkmən variantındakı qoşmalar buna gözəl misal ola bilər. Əsasən qədim dövrlərdə xalq arasında məhşur olan hekayətlərin qoşmalarda adı çəkilir.

Bu da bizə bir daha əsas verir ki, dastanın qədim dövrlərdə formalaşması fikrinə gələk. Başqa misallara fikir verək.

«Kitabi-Dədə-Qorqud» boylarında əsas mənfi qüvvələr Məlik adlandırıldığı kimi (Şöklü Məlik, Qıpçaq Məlik və s.) «Əsli-Kərəm» dastanında da əsas mənfi qüvvə olan Qara keşişin adı Qara Məlikdir.

«Aşıq Kərəm ilə Əsli xan» kitabındakı qoşmalarda yeddi dəfə «Kərəm dədə», bir dəfə isə «Kərəm ata» ifadələri işlənmişdir.

«Kitabi Dədə-Qorqud» boylarında Dədə Qorqud Bayat

elindəndir. Başqa dastanlarda rast gələ bilmədiyimiz bu toponimə «Əsli-Kərəm» dastanında rast gəlirik. Teymur Orucoğludan yazılan variantda belə bir bənd vardır:

Mahmud idim Kərəm qoydun adımlı,

İtirmişəm qohumumu, yadımı.

Bir qarıdan xəbər aldım yarımı,

Dedi:-Əslin gedib Bayat elinə.

Bu qoşmaya dastanın türkmən variantında da rast gəlinir:

Əş erinə qanlar qumdu qözində,

Sıə zülpi xalka-xalka yüzində,

Ərın qördim, qözi qalmış ızında,

Kerem, Aslın qitdi Baət iline.

Beyle qözel qelmeyipdir caxana,

Rakıpları düçar bolsın əmana,

Kirpiqi ok, qaşı menzer kemana,

Kerem, Aslın qitdi Baət iline.

Azərbaycanca tərcüməsi:

Yaş yerinə qanlar axdı gözündə,
Qara zülfü halqa-halqa üzündə.
Yarını dördüm gözü qalmış izində,
Kərəm, Əslin getdi Bayat elinə.
Belə gözəl gəlməyibdir cahana,
Rəqiblər düçar olsun yamana.
Kirpiyi ox, qaş bənzər kamana,
Kərəm, Əslin getdi Bayat elinə.

Bayat türk tayfasına mənsub antroponimdir. Buradan bir daha aydın olur ki, Qara keşiş alban, yəni türk olmuşdur. İslamı qəbul edən Ziyad xanın yanından qaçan keşiş Bayat elinə, İslam dinini hələlik qəbul etməyən oğuzlara pənah aparır, onlardan kömək umur. Çünki müsəlman türkdən qaçıb keşiş heç vaxt müsəlman türkə pənah gətirməzdi. Bu barədə daha sonra bəhs edəcəyik. Yuxarıda deyildiyi kimi, «Kitabi Dədə-Qorqud» eposunda da albanlar xatırlanır. «Dədə-Qorqud» boylarının qəhrəmanlarının geyimləri ilə «Əsli-Kərəm» dastanının qəhrəmanlarının geyimləri də uyğundur. «Dədə-Qorqud» qəhrəmanının əsas

geyimində qaftan vardısa, «Əsli-Kərəm» dastanının qəhrəmanının da əsas geyimində qaftan vardır.

Yarı tapam, xına yaxam əlinə,

Alıb gedəm vətənimə, elimə.

Nə olaydı sarılaydım belinə,

Kəmər ağlar, qaftan ağlar, bel ağlar.

Dastanın türkmən variantında qədim Turan eli xatırlanır. Bu qoşma Kərəmin dilindəndir:

Menin velayətim, sorsan Turandır,

Kadır Alla dileqimi berəndir.

Kerem aydar, könül şəxri veyrandır,

Ol nəzli qidipdir glimdən menin.

Azərbaycanca tərcüməsi: Mənim vilayətim, sorsan Turandır

Qadir Allah diləyimi verəndir.

Kərəm deyər, könül şəhərim virandır,

Ol nazlı gedibdir əlimdən mənim.

Dastanda qədim Turan elinin adının çəkilməsi bu dastandakı hadisələrin qədim dövrlərlə səsleşdiyinə daha bir sübutdur. Göründüyü kimi, dastanın heç bir variantında erməni inamına, dini-mifoloji dünyagörüşünə rast gəlinmir. Erməni adət-ənənəsini xatırladacaq hadisə belə yoxdur ki, dastanı ermənilərlə bağlasın. Yuxarıda yazılanları bir cümlə ilə yekunlaşdırmaq olar. Albanlar qədim türk tayfalarından biri olduğu üçün onların dini-mifoloji dünyagörüşü, adət-ənənələri arasında olan yaxınlıq da təbii sayılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. İsmayılov Ş. Göyçə dastanları və aşiq rəvayətləri. Bakı, Səda, 2001, s. 12.
2. Хоренский Моисей. История Армении, Москва, Наука, 1958. ч. I, с. 30.
3. Qeybullayev H.Y. Naxçıvan ərazisində azərbaycanlıların qədim etnik tarixinə dair. Tarix və onun problemləri.. №2, 1999, s. 37-44.
4. Тураев Б.А. История Древнего Востока. Часть II. Петроградъ. Издание Студенческого Издательского Комитета при Историко-Филологического факультета, Императорского Петроградского Университета, 1914, с. 105.
5. Qasımlı M.B. Aşiq sənəti, bakı, Ozan, 1996, s. 99
6. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil institutunun əsərləri, IX c., Bakı. Azərnəşr, 1956, s. 174-178.
7. Nəsrulla Katib, Axtıda tərtib edilmiş. 1157(m. 1745) (əlyazma) s. 201-202.

8. Радлов В. Наречие тюркских племен-наречие османские, текст собран И.Кунотшем, часть VIII, С.Петербург, Топография Императорской Академии Наук, 1893, с. 195-200.
9. Təhmasib M.Ş. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər) Bakı, , Elm, 1972, s. 293.
10. Барон Август фон Гакстаузен. Закавказский край. Санкт-Петербург, 1857, с. 53-60.
11. Махмудбеков М. Из народной поэзии Закавказских тюрков. Газета «Каспий», №137, 1906.
12. Шахтахтинский А. Кое-что о народной поэзии Закавказских тюрков, газета «Каспий», №225, 1906.
13. Nərimanov H. Əsli-Kərəm, "Yeni İqbal", №288, 1916.
14. Nərimanov H. Mehr və Mah, yaxud Əsli-Kərəmin astarı, "Yeni İqbal", №291, 1916.
15. Mümtaz S.M. Unudulmuş yarpaqlar. "Ədəbiyyat" qəzeti, №19-20, 1936.
16. Əlizadə H. Aşıqlar. Bakı, Azərnaşr, 1935, s. 40.

17. Əlizadə H. Aşıqlar. Birinci hissə, II çap Bakı, Azərnaşr, 1937, c. 80-87.

18. Алиева Д. Из истории азербайджанско-грузинских литературных связей. Баку, изд. АН Азерб. ССР, 1958, с. 72.